

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Stadsvernieuwing in Stroomversnelling

*Inventarisatie stadsvernieuwingsplannen Interim Saldo
Regeling 1977–1985*

Evelien van Es & Lara Voerman

Stadsvernieuwing in Stroomversnelling

Inventarisatie stadsvernieuwingsplannen Interim Saldo Regeling 1977 – 1985

Evelien van Es & Lara Voerman

Colofon

**Stadsvernieuwing in Stroomversnelling. Inventarisatie stadsvernieuwingsplannen Interim Saldo
Regeling 1977 – 1985**

Auteurs: Evelien van Es, architectuurhistoricus & Lara Voerman, architectuurhistoricus.

Met medewerking van Chawwah Six, architectuurhistoricus.

Kaartmateriaal: Joost Emmerik, stedenbouwkundige.

Opdrachtgever: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Begeleiding: Anita Blom, specialist historische stedenbouw. Peter Timmer, adviseur Erfgoed en Ruimte.

Opmaak en druk: Xerox/OBT, Den Haag

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2018

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Postbus 1600

3800 BP Amersfoort

www.cultureelerfgoed.nl

Inhoud

1	Inleiding	4
2	Context: de Nederlandse steden in de steigers	5
3	Zes voorbeeldgebieden	27
4	Overzicht 14 Interim Saldo gemeenten	43
5	Stadsdossiers	44
6	Aanbevelingen	76
	Archieven en databanken	77
	Literatuur	78
	Bijlagen	80

1 Inleiding

‘Onder stadsvernieuwing wordt verstaan de stelselmatige inspanning zowel op stedenbouwkundig als op sociaal, economisch en cultureel gebied, gericht op behoud, herstel en verbetering - zomede, indien nodig, op herindeling en sanering - van stadskernen en daarbij aansluitende stedelijke gebieden alsmede van andere door dichte bebouwing gekenmerkte centra van maatschappelijk leven.’ *Artikel 1 van de Ontwerp Wet op de Stadsvernieuwing 1976.*

De Nederlandse binnensteden kenmerkten zich midden jaren zeventig door verpaupering, leegstand en een schrale openbare ruimte. Jarenlang waren in het rijks-, maar vooral het gemeentelijk beleid de binnensteden en de vooroorlogse arbeiderswijken verwaarloosd. Bewoners trokken weg (althans de meest koopkrachtige), woningen verkrotten en monumenten stonden er slecht bij. Historische kademuren en bruggen bevonden zich in deplorabele staat, riolering ontbrak vaak nog. ‘Red onze steden!’, stond er niet voor niets in kapitalen in het regeerakkoord *Keerpunt* uit 1972. De drie progressieve partijen die in dat jaar aan de macht kwamen, vatten de ‘nood van de steden’ op als een nationaal probleem. Een reddingsplan werd opgetuigd: de in 1976 ingediende Ontwerp Wet op de Stadsvernieuwing. Pas negen jaar later zou die wet er komen, maar in een sterk gewijzigde opzet. De stadsvernieuwing lag in die tussenliggende jaren niet stil, in tegendeel. Eén onderdeel van de ontwerpwet werd namelijk wél vastgesteld: de zogenaamde Interim Saldoregeling (ISR).

De ISR trad in 1977 in werking en bood veertien gemeenten financiële steun bij de aanpak van hun verloederde historische binnenstad of vooroorlogse woonwijken. Acht jaar lang werkten de veertien verkozen gemeenten kooortsachtig aan zogenaamde verbeterings- en herindelingsplannen van bijna honderd buurten. Die plannen zijn teruggevonden in de verschillende gemeentearchieven en vormen de kern van dit onderzoek. Gezamenlijk geven ze inzicht in de problematiek en aanpak van de belangrijkste Nederlandse stadsvernieuwingengebieden: van de notoire Haagse Schilderwijk of het gevierde Rotterdamse Oude Westen tot de veel minder bekende, maar uiterst zorgvuldige projecten in bijvoorbeeld Leiden, Hilversum of Alkmaar.

De ISR is interessant onderzoeksmateriaal omdat het hier gaat om het eerste grootschalige, landelijke stadsvernieuwingsexperiment vooruitlopend op de Wet op de Stadsvernieuwing (1985). De strenge voorwaarden waaraan ingediende plannen moesten voldoen dwongen een ‘modelstadsvernieuwing’ af. Een stadsvernieuwing zoals de rijksoverheid die graag zag: integraal, buurtgericht, uitgaande van behoud in plaats van sloop en rekening houdend met de wensen van buurtbewoners.

Ook de zorg voor het culturele erfgoed werd onderdeel van dit op kwaliteitsverbetering gerichte integrale beleid. Voor de erfgoedsector markeert deze periode daarom een omslag in het denken over cultuurhistorische waarden en de betekenis ervan bij grootschalige ruimtelijke ontwikkelingen. Kortom: de ISR-periode vertegenwoordigt een fase waarin het fenomeen stadsvernieuwing nog volop werd onderzocht en nog niet volkomen geïnstitutionaliseerd was. Door de centrale sturing en de experimentele fase van methodiek laten de stadsvernieuwingplannen die met ISR-gelden zijn gerealiseerd zich relatief goed onderzoeken. Het bronnenmateriaal is overzichtelijk en vrij compleet. Na 1985 is de stadsvernieuwing gedecentraliseerd, waardoor ze minder eenduidig werd in uitvoering en in de uiteindelijke verantwoording van de plannen.

Dit inventariserend onderzoek naar de stadsvernieuwingengebieden in de veertien ISR-gemeenten is uitgevoerd in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, in het kader van de Verkenning Post 65. In het inleidende essay is te lezen over de ruimtelijke, culturele en sociaaleconomische context van het stadsvernieuwingbeleid in de periode 1977-1985. Het gaat in op de inhoud en de betekenis van de ISR, maar schetst vooral de belangrijkste inhoudelijke pijlers van de stadsvernieuwing die na deze experimenterende fase geïnstitutionaliseerd zouden worden. Het essay onderzoekt wat deze periode heeft opgeleverd; ruimtelijk, maar ook methodisch. Vervolgens komt een aantal voorbeeldgebieden aan bod: ‘sleutelprojecten’ die elk exemplarisch zijn voor de modelstadsvernieuwing die in deze periode werd nagestreefd. Het tweede deel van het verkennende onderzoek bestaat uit dossiers van de veertien steden die geselecteerd waren voor de ISR. De stadsdossiers sommen de destijds aangewezen vernieuwingengebieden op en geven een beeld van de specifieke problematiek, de aanpak en uitwerking van de stadsvernieuwing. Voor de onderlinge vergelijking van de veertien steden is een overzicht gemaakt in de vorm van een matrix. Het onderzoek sluit af met aanbevelingen voor kennisopbouw; doorontwikkeling van de kennisopbouw in het erfgoed-, ontwerpveld en onderwijs; en beleid voor de omgang met het erfgoed van de periode van de stadsvernieuwing.

Er is een betekenisvolle samenhang tussen de ISR en het beschermde stadsgezicht geconstateerd. Dit onderzoek richt zich echter vooral op het aspect van de stadsvernieuwing. De rehabilitatie van beschermde gezichten via een gezamenlijke methodiek en koppeling van geldstromen van VRO en CRM (vanaf 1975) zal in een aparte publicatie van Anita Blom en Peter Timmer verder worden toegelicht. De publicatie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed *Bekende gezichten, gemengde gevoelens. Beschermde stads- en dorpsgezichten in historisch perspectief* (2014) gaat uitgebreid in op de betekenis van de beschermde gezichten.

2 Context: de Nederlandse steden in de steigers

Voordat de bestaande stad in de jaren zeventig geleidelijk werd herontdekt en heroverd, werd deze tijdens de Wederopbouw als een steeds groter obstakel voor modernisering en cityvorming beschouwd. Er was geen stad zonder een zogenaamd saneringsplan. Dordrecht maakte eind jaren vijftig naam als een van de eerste steden met een planmatig beleid voor de binnenstad. De binnenstad van dit voormalige handelscentrum lag er slecht bij: een groot aantal woonhuizen was verkrot en vervuilende bedrijvigheid deed de leefbaarheid geen goed. Het *Basisplan voor de binnenstad van Dordrecht*, dat in 1958 verscheen, richtte zich op het ombouwen van de binnenstad tot een 'city', een economisch knooppunt in de regio. De voorgestelde ingrepen zijn exemplarisch voor die in andere steden: efficiënte verkeersverbindingen, ruime stadspaleinen en nieuwbouw van winkels en kantoren. Dit betekende grootschalige sanering en reconstructie. Omdat Dordrecht er relatief vroeg bij was, is er veel van dit plan uitgevoerd. Ook als sloopplannen gedeeltelijk werden uitgevoerd, zoals in Leiden, Amsterdam of Den Haag, of zelfs helemaal niet, hadden ze wel degelijk impact. Door de onzekerheid over de toekomst beperkte het onderhoud aan de woningen zich tot het hoogst noodzakelijke. De meer kapitaalkrachtige bewoners en gezonde bedrijven vertrokken naar de nieuwe uitbreidingswijken aan de rand van de stad of de groeikernen in de provincie. Degenen die achter bleven werden gezien als de sociale onderlaag: ongeschoolde arbeiders, werklozen, ouderen, aangevuld met twee nieuwe typen bewoners, beide op zoek naar goedkope huisvesting: studenten en immigranten.

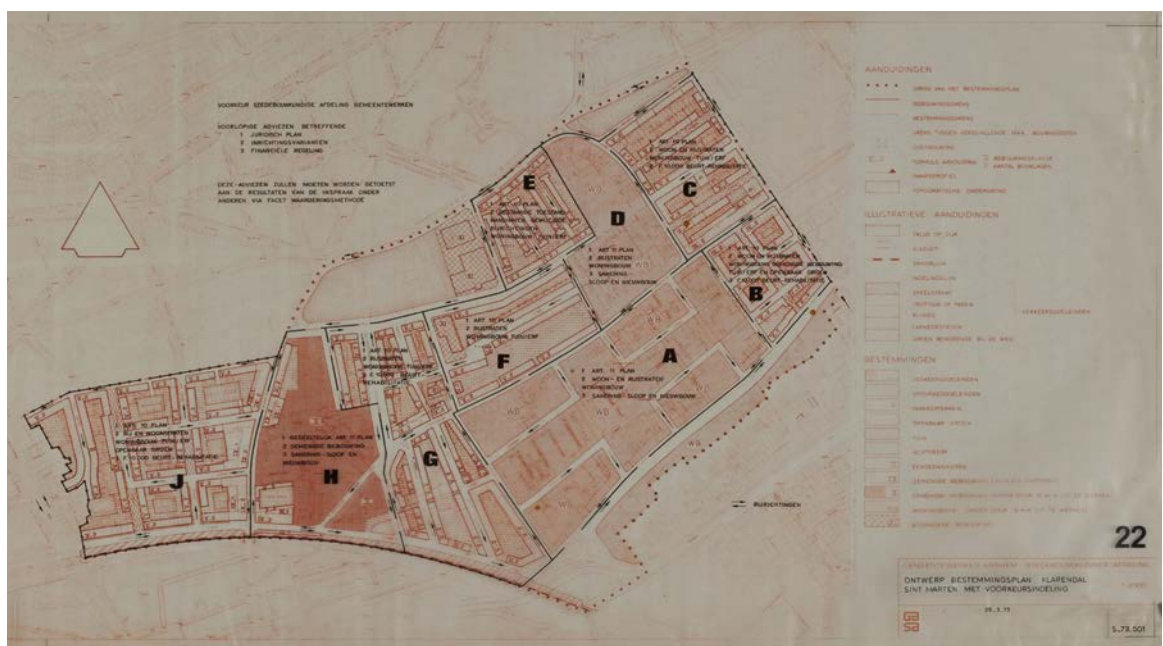
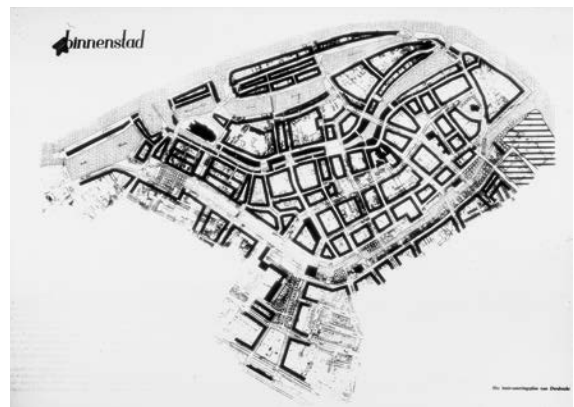

Jarenlang waren in het gemeentelijk beleid de binnensteden en vooroorlogse wijken verwaarloosd. Rechtsonder het Willemschhof in Leiden, rechtsboven de Dordtse Pelserstraat, links de Antoniestraat in Haarlem. Foto's omstreeks 1970.

Erfgoed Leiden eo, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Noord-Hollands Archief.

Behalve in termen van krotopruijing en sanering stond het nadenken over de aanpak van de problematiek in de vooroorlogse wijken en binnensteden lange tijd niet op de overheidsagenda.¹ In 1968 hield de Commissie Opvoering Productiviteit van de invloedrijke Sociaal-Economische Raad in haar rapportage *Steden in Steigers* nog een stevig pleidooi voor stadsreconstructie, geïnspireerd door een studiereis naar Amerika waar ze onder de indruk was van de mogelijkheden die krotopruijing had ten behoeve van 'city-functies' als moderne winkels en kantoren.² In datzelfde jaar was ook een ander geluid te horen. Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (VRO) W.F. Schut publiceerde de nota *De toekomst van het oude woningbestand*, waarin hij wees op het belang van 'rehabilitatie', een nieuwe term die woningverbetering inhield, in plaats van sanering en reconstructie. De bestaande stedenbouwkundige structuur van een buurt kon wel enigszins worden gewijzigd, aldus Schut, maar alleen vanuit het streven het betreffende stadsdeel zoveel mogelijk zijn oorspronkelijke karakter te laten behouden of terug te geven. Aan het einde van 1968 voegde de Rijks Planologische Dienst aan dat uitgangspunt een sociale dimensie toe. De Dienst stelde in haar jaarverslag dat de binnenstad niet alleen een economisch, maar ook een sociaal-cultureel centrum

zou moeten zijn, waarin mensen zich kunnen thuis voelen.³ Dat lijkt nu vanzelfsprekend, maar het was voor het eerst dat het sociale aspect aan de eerder uitsluitend stedenbouwkundige benaderingen van de stadsvernieuwing werd toegevoegd. Juist de combinatie van die twee aspecten, het ruimtelijke en het sociale, zou de grootste kwaliteit, maar ook de grootste moeilijkheid van de stadsvernieuwing blijken.

Tot begin jaren zeventig was saneren de geijkte aanpak: het bestemmingsplan voor de Arnhemse wijk Klarendal uit 1973 (onder) ging uit van bijna volledige sloop-nieuwbouw. Boven het Saneringsplan voor de Dordtse binnenstad uit 1958. Gelders Archief, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

¹ De Liagre Böhl 2012, p. 19.

² Koffijberg 1997, p. 21.

³ Koffijberg 1997, p. 22.

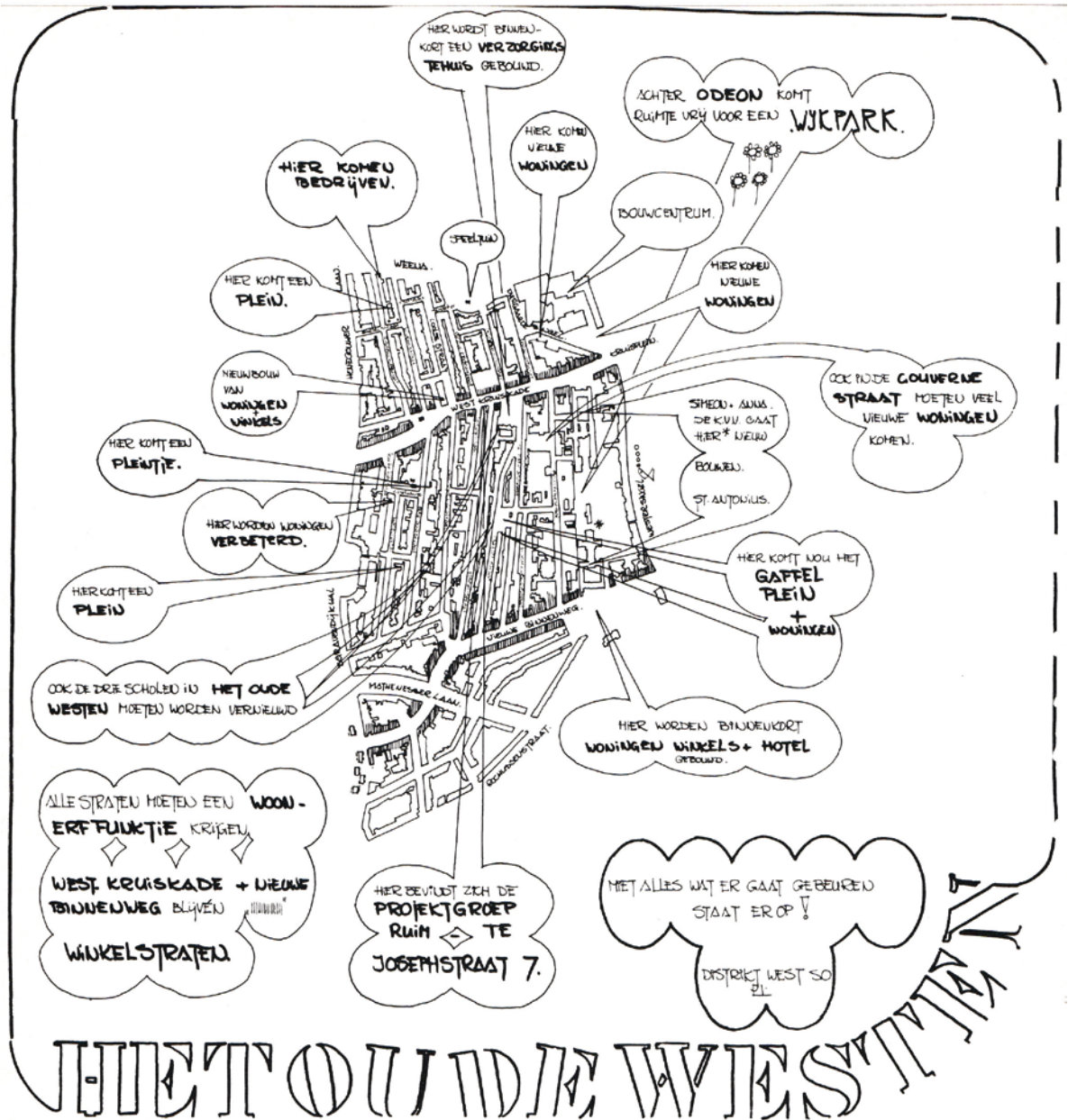
Van grote invloed op de stadsvernieuwing waren de bewoners die zich tegen sloop verzetten en meer zeggenschap eisten. Bewoners van de Haarlemse Spiegelstraat protesteren tegen sluipeerkeer, omstreeks 1985.

Noord-Hollands Archief

De beginselen van de stadsvernieuwing

De VRO-nota en het jaarverslag van de RPD bleken de aanzet tot een genuanceerder denken over de bestaande stad, met alternatieve methodes van stadsvernieuwing uitgaande van behoud en herstel van ruimtelijke karakteristieken. Er ontstond een nieuwe, meer positieve houding tegenover de stad. Die houding werd onder meer gevoed door internationale en nationale sociologische, biologische, milieukundige en stedenbouwkundige studies van bijvoorbeeld Jane Jacobs, J.W. Forrester, M. Castells; mensen die nadachten over de bestaande stad als een complex, gelaagd en sociaal systeem. De waardering van de historische stad kreeg een impuls door het nieuwe instrument van de beschermde stads- en dorpsgezichten, dat in de Monumentenwet van 1961 geregeld werd. Het besluit over de aanwijzing van de

beschermde gezichten gebeurde door zowel het ministerie van CRM als door het ministerie van VRO. Van grote invloed waren ook de bewoners, in eerste instantie uit de Amsterdamse en Rotterdamse volksbuurten, die zich tegen de sloop van hun woonwijken verzetten en meer zeggenschap eisten over de plannen. Het paste in deze tijd, met de opkomst van emancipatiebewegingen en een breed gedragen verlangen om de maatschappij in al haar geledingen en sectoren te democratiseren. Voor stedenbouwkundigen en architecten betekende deze periode een herbezinning op hun taak en rol. In vaktijdschriften als *Plan* en *Wonen/TABK* ging het niet (meer) enkel om het etaleren van gerealiseerde ontwerpen, maar om theorievorming rondom vragen als: hoe vat je de bestaande stad op, hoe bouw je daarin, hoe ga je om met bewoners, met economische tendensen?

De stadsvernieuwing werd wijkgericht en integraal aangepakt. Kaart met ingrepen in de openbare ruimte, bebouwing en sociale voorzieningen in het Oude Westen, 1977.

Plan 1977

In het begin van de jaren zeventig kristalliseerden de basisbeginselen van de stadsvernieuwing zich uit. Een van de belangrijkste uitgangspunten werd het 'bouwen voor de buurt'. De vernieuwing van de stad werd – in tegenstelling tot voorgaande periodes – niet enkel gezien als een stedenbouw- of verkeerskundige opgave, maar opgevat als een sociaalmaatschappelijk proces. De term 'bouwen voor de buurt' is een Rotterdamse vondst, afkomstig uit de in 1975 verschenen *Deelnota Stadsvernieuwing*. Het handhaven van de woonbestemming in oude wijken, met een prioriteit voor de oorspronkelijke bewoners en een rechtvaardige woonruimteverdeling, vormde de belangrijkste doelstelling. Het kreeg door de jaren heen een bredere betekenis als alomvattende aanpak van de buurtproblematiek. 'Bouwen voor de buurt' groeide landelijk uit tot dé slogan van de stadsvernieuwing.

'Bouwen voor de buurt' groeide landelijk uit tot dé slogan van de stadsvernieuwing.

Geheugen van Nederland

Voor de *fysieke* aanpak van de buurt betekende het dat de woonfunctie behouden bleef en een verbetering van de openbare ruimte. Vernieuwingsacties dienden het karakter van de buurt niet aantasten. Voor de *sociaaleconomische* aanpak van de buurt betekende het een rechtvaardige woonruimteverdeling, met goede en goedkope woningen. Voor de *sociaalmaatschappelijke* aanpak betekende het dat woningdifferentiatie naar grootte in overeenstemming was met de bevolkingsopbouw van de buurt en dat het voorzieningenpeil was afgestemd op de behoeften van de buurt.

Naast het 'bouwen voor de buurt' werd rehabilitatie een van de meest gebruikte begrippen. De betekenissen daarvan overlaptten elkaar gedeeltelijk. In het jaarverslag uit 1970 van de Centrale Directie voor de Volkshuisvesting werd rehabilitatie als volgt omschreven: 'De wijk- of buurtgewijze verbetering van woningen en woonomgeving in onderlinge samenhang, waarbij wordt uitgegaan van een planmatige aanpak met als uitgangspunten een zo groot mogelijke mate van behoud van het gebouwde.'⁴ Deze wijze van stadsvernieuwing vereiste een andere werkwijze. Het was een sociaal proces waarbij verschillende partijen betrokken waren: stadsvernieuwing vergde samenwerking tussen ambtenaren, ontwerpers, woningbeheerders, opbouwwerkers, winkeliers, bedrijfs-eigenaren en bewoners. In plaats van de van oorsprong opgesplitste en hiërarchische lijnorganisatie werd de 'projectgroep' het geijkte werkmodel. Medewerkers van verschillende ambtelijke diensten en afdelingen werkten gezamenlijk aan een bepaald stadsvernieuwinggebied. Het mandaat van de projectgroep verschilde per stad. Projectgroepen fungeerden naar buurtbewoners als bouw bureaus met verbouweleiders en opbouwwerkers – of zoals in Haarlem met zogenaamde sociaal-timmermannen – die verbeteractiviteiten stimuleerden en technische en financiële adviezen gaven. In het democratiseringsproces ging het erom dat de positie van bewoners gelijkwaardig werd aan die van andere partijen. In de meeste gemeenten werd de projectgroep aangevuld met vertegenwoordiging van belanghebbenden uit het betreffende stadsvernieuwinggebied. In Rotterdam was de buurtvertegenwoordiging zelfs standaard met één persoon meer dan de ambtenaren vertegenwoordigd. Sommige gemeenten werkten alleen met ambtelijke projectgroepen, de bewonersparticipatie was dan geregeld door middel van inspraak.

⁴ Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1997, p. 175.

Uit de roes van cityvorming

De daadwerkelijke praktijk van het 'stadsvernieuwen' was echter weerbarstig. Een probleem was dat zowel het gehele subsidiesysteem als de bouwwereld niet op deze nieuwe ideeën waren ingericht: uit de roes van cityvorming was het moeilijk ontwakken. Kaalslag simuleerde de vertrouwde situatie van nieuwbouw in uitgestrekte polders, waar bestaande financiële regelingen en bouwmethoden, en herkenbare plantoetsing en normering onveranderd konden worden toegepast.⁵ Rijkssubsidie viel nog altijd hoger uit bij sanering en reconstructie dan bij behoud en herstel. Vanaf 1967 was de belangrijkste regeling het Besluit Bijdrage Sanerings- en Reconstructieplannen (of de '80 procent-regeling') die verwervingskosten bij afbraak grotendeels vergoedde.

Pas vanaf 1971 probeerde het rijk met de 'Beschikking Geldelijke Steun Rehabilitatie' gemeenten te stimuleren tot een planmatige, groepsgewijze verbetering van woningen in samenhang met wijkverbetering.⁶ Daarnaast bleek het lastig een goede balans te vinden tussen het ruimtelijke en het sociale. Wat in deze periode als toonbeelden van behoud en herstel werden gezien – de grondige restauratie van het Stokstraatkwartier in Maastricht of het Bergkwartier in Deventer – bleken op sociaal vlak niet te beantwoorden aan het ideaal van 'bouwen voor de buurt'. In deze door particulieren geïnitieerde projecten konden de meeste oude bewoners door de hoge huren niet terugkeren.

Rigoureuze stadsvernieuwing in de Dordtse buurt De Bleijenhoek, foto ca. 1975.

Regionaal Archief Dordrecht

⁵ Koffijberg 1997, p. 8.

⁶ Koffijberg 1997, p. 150. In 1972 werd ook de rehabilitatieregeling verruimd ten behoeve van woonhuismonumenten.

De grondige restauratie van het Stokstraatkwartier in Maastricht beantwoordde sociaal niet aan het ideaal van 'bouwen voor de buurt'. Achterzijde panden Stokstraat tijdens restauratie, 1976.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Daartegenover stonden de plannen die de stadsvernieuwing ruimtelijk net zo rigoreus aanpakten als de cityvorming, maar het sociale aspect hoog in het vaandel hadden. In de Dordtse buurt De Bleijenhoek – een sterk verpauperde binnenstadsbuurt met een van oorsprong veertiende-eeuws stratenpatroon – ontwierp Carel Weeber in een team met bewoners een stedenbouwkundig plan dat in niets herinnerde aan de fijnmazige buurt. Ook in de Utrechtse Sterrenwijk bepaalde bewonersinspraak voor een belangrijk deel het uiterlijk van de wijk, maar dat betekende wel totale sloop en nieuwbouw. Kortom: een stadsvernieuwing die uitging van het

bestaande, en rekening hield met zowel de ruimtelijke karakteristiek als de sociale processen, bleek uitermate ingewikkeld. In de bestaande stad had je te maken met bestaande structuren, er woonde een uiteenlopende groep stadsbewoners, en er stonden oude gebouwen met al bestaande huurprijzen. Ook was het ambtelijk apparaat van de gemeente veelal niet ingericht op een dergelijke integrale aanpak. Een architect verzuchtte in 1975: 'Het ontwerpen en volbouwen van een nieuwbouwwijk is kinderwerk vergeleken bij het revitaliseren van een oude historische stadswijk, city of dorpskern'.⁷

⁷ P.L. de Vrieze 1975, p. 6.

Verbeter mee met Jan Schaefer

Met de komst van het kabinet Den Uyl in 1973 kwam er schot in de zaak. In de in datzelfde jaar uitgebrachte *Nota Volkshuisvesting* werd prioriteit gegeven aan de stadsvernieuwing door het budget ervoor aanzienlijk te verhogen. Bovendien bemoeiden maar liefst drie volkshuisvestelijke bewindslieden zich vanaf dat moment met de stadsvernieuwing. Staatssecretaris van VRO Jan Schaefer groeide uit tot boegbeeld van dit monsterproject. Schaefer had een duidelijk eigen idee over de ideale stadsvernieuwing: 'Wanneer ik [...] over stadsvernieuwing spreek bedoel ik deze in de ruimste zin: de stad is een sociaal verschijnsel en stadsvernieuwing behoort meer te zijn dan een activiteit van breken en bouwen: stadsvernieuwing is een sociale activiteit van de eerste orde, gericht op het in alle opzichten levend houden van de stad.'⁸ In hoog tempo kwam een nieuwe serie van regelingen, beschikkingen en subsidies beschikbaar, die grotendeels toegespitst waren op behoud en herstel. In de jaarlijkse uitgave met de veelzeggende titel *Vernieuwde stad. Een overzicht van rijksregelingen voor stadsvernieuwing, woning- en wijkverbetering* stonden ze op een rijtje (zie de bijlage met het overzicht van subsidieregelingen).⁹ Van belang was een vanaf 1973 ingestelde coproductie van de ministeries van VRO en Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM) voor de restauratie van woonhuizen met monumentwaarden, met name in beschermde of te beschermen stadsgezichten. Restauraties

werden door hen gezamenlijk gesubsidieerd volgens de 'kerstboomregeling', een schematisch overzicht – in de vorm van een kerstboom – waarmee bepaald werd hoeveel ieder moest bijdragen.¹⁰ Het herstel en de instandhouding van woonhuismonumenten dienden een dubbel doel: die van de monumentenzorg, maar ook van de volkshuisvesting. Het resultaat was dat de aanwijzing van een beschermd gezicht voor gemeenten financieel interessant werd. Schaefer zorgde er met een aanvullende regeling voor dat de 'gewone' woonhuismonumenten voor hun 'gewone' huurders ook na de restauratie nog betaalbaar waren.

Vanaf 1974 reisde Schaefer voor zijn 'Verbeter Mee'-campagne door heel Nederland om uitleg te geven over deze en andere regelingen en de aanpak van de stadsvernieuwing die het vernieuwde ministerie voor ogen stond. Tijdens zijn rondreizen probeerde hij bestuurders te motiveren om vaart te zetten achter het opstellen van stadsvernieuwingplannen en sprak hij bewoners moed in bij hun pogingen verbeteringen van hun woningen en hun woonomgeving tot stand te krijgen. Daarnaast stelde Schaefer stadsvernieuwingconsulenten aan die bij rijksambtenaren, gemeenten en woningcorporaties de afkeer jegens woningverbetering en inspraak moesten wegnemen. Maar misschien wel het meest vruchtbaar waren de zogenaamde 'wethoudersoverleggen', de regelmatig gevoerde gesprekken tussen een club PvdA-

'Links' domineerde het stadsvernieuwingbeleid: van links naar rechts Haagse wethouder Duivesteijn (PvdA), minister Van Dam (PvdA), Schaefer (PvdA, hier in 1981 als Amsterdams wethouder) en (uiterst rechts) Utrechtse wethouder Van Hassel (PvdA).

Nationaal Archief

⁸ Schaefer 1975.

⁹ De brochure werd uitgegeven in 1973, 1974, 1975 en 1978.

¹⁰ Op zeker moment betrof dat 60% CRM/40% VRO bij monumenten en 60% VRO en 40% CRM bij beeldbepalende panden/woonhuizen.

Jan Schaefer groeide uit tot boegbeeld van de stadsvernieuwing. Cartoon uit 1975.

Plan 1975

wethouders – die na de gemeenteraadsverkiezingen in mei 1974 de gemeentepolitiek in de meeste grote plaatsen domineerden – en Schaefer. De lijnen waren kort, de sfeer informeel. De staatssecretaris bracht informatie over nieuwe regelingen, subsidies en lopende discussies. Omgekeerd wezen de wethouders Schaefer op de moeilijkheden en kwesties op gemeentelijke niveau.

Midden jaren zeventig verwisselden de eerste gemeenten hun saneringsplannen voor stadsvernieuwingplannen die behoud voorop stelden. Voorlopers waren Groningen en Rotterdam. Die laatste stad stond met haar *Deelnota Stadsvernieuwing* uit 1975 als een van de eerste een integrale aanpak voor van de buurtproblematiek. De havenstad onderscheidde zich door het 'Rotterdams model' waarbij projectgroepen een groot mandaat kregen en direct onder de wethouder vielen – de daadkrachtige PvdA-er Jan van der Ploeg – waarmee een slagvaardige coalitie tussen bestuur en burgers ontstond. De stad Groningen publiceerde in 1972 haar befaamde *Doelstellingennota Binnenstad* en in 1976 het *Bestemmingsplan Binnenstad Groningen*. Deze documenten representeerden een rigoureuze omslag in het denken over de stedelijke ontwikkeling, waarbij de nadruk verschoof van een functionalistische scheiding naar een menging van functies en het behoud van de bestaande ruimtelijke structuren. De *Doelstellingennota* was zo

populair bij beleidsmakers en bewoners in andere steden, dat het in 1974 aan een derde druk toe was, alsof het een bestsellende roman betrof.

De uitvoering van daadwerkelijke plannen stakte echter. De stadsvernieuwing bleef een stroperig proces. Gemeentelijke overheden slaagden er niet in voldoende stadsvernieuwingplannen gerealiseerd te krijgen en de financiële regelingen van het Rijk misten de integrale insteek, die de ideale stadsvernieuwing wel vereiste. 'Vrijwel iedere Nederlandse gemeente van enige omvang is de afgelopen jaren bezig geweest met het op gang brengen van de stadsvernieuwing. Vrijwel iedere gemeente van enige omvang heeft daarbij ervaren dat het aanpakken van de stadsvernieuwing een zaak is van veel problemen en tot nu toe verhoudingsgewijs weinig resultaten', merkte tijdschrift *Plan* in 1975 op.¹¹ In 1976 dienden Schaefer en zijn minister van VRO Hans Gruijters bij de Kamer een ontwerp in voor een allereerste Wet op de Stadsvernieuwing. De wet beoogde de besturen van de oude binnensteden het broodnodige instrumentarium te geven om de stadsvernieuwing daadwerkelijk en binnen redelijke termijnen aan te kunnen pakken.

¹¹ Kalk 1975, p. 21.

De Interim Saldoregeling: een testfase

De vaststelling van de Wet op de Stadsvernieuwing liet op zich wachten. Het wetsvoorstel werd uiterst kritisch ontvangen.¹² Het zou te centralistisch zijn – het voorstel legde de hoofdverantwoordelijkheid van de stadsvernieuwing bij het Rijk – en te complex voor wat betreft het vaststellen van plannen en het toekennen van subsidies. Schaefer wilde voorkomen dat de stadsvernieuwing in de tussentijd in het slop raakte. Hij zette zich in voor de vaststelling van een essentieel onderdeel van de ontwerp-wet: de Beschikking Geldelijke Steun Stadsvernieuwing, in de wandelgangen de Interim Saldoregeling (ISR) genoemd. De ISR was bedoeld als experimentele regeling en beoogde daarmee een integrale gebiedsaanpak mogelijk te maken, waaraan verschillende departementen financieel zouden bijdragen. Artikel 1 van de ISR was identiek aan artikel 1 van de Ontwerp Wet op de Stadsvernieuwing 1976: stadsvernieuwing werd gezien als een stelselmatige inspanning op stedenbouwkundig, sociaal, economisch en cultureel gebied, gericht op behoud, herstel en verbetering – en pas in tweede instantie op herindeling en sanering – van stadskernen en daarbij aansluitende stedelijke gebieden (...).¹³ In juni 1977 ging de regeling van kracht en bepaalde dat het Rijk het negatieve verschil vergoedde tussen de kosten van bepaalde stadsvernieuwingprojecten en daaruit verkregen opbrengsten. Als kosten mocht een gemeente onder meer opvoeren: de kosten voor de ambtelijke voorbereiding van het plan, verwerving van onroerend goed, het scheppen van tijdelijke voorzieningen, sloopkosten, het verwijderen van bestrating, kosten voor openbare werken en de aanleg van groenvoorzieningen.¹⁴ Als opbrengsten golden bijvoorbeeld inkomsten uit erfpacht, verkoop van grond en parkeergelden.

Met de ISR zette het Rijk in op het geven van vergoedingen aan de meest urgente stadsvernieuwingengebieden in een beperkt aantal gemeenten: de vier grote steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, en tien middelgrote steden: Alkmaar, Arnhem, Delft, Dordrecht, Groningen, Haarlem, Hilversum, Leeuwarden, Leiden en Schiedam. De gemeenten waren door de Rijksplanologische Dienst (RPD) geselecteerd op basis van de 'omvang van de stadsvernieuwing', gerekend naar de relatieve grootte van het oude-woningenbestand.¹⁵

Met de ISR zette het Rijk in op het financieel ondersteunen van de meest urgente stadsvernieuwingengebieden in een beperkt aantal gemeenten.

Historisch Centrum Leeuwarden

Het percentage oude woningen dat vóór 1906 was gebouwd en/of het percentage oude woningen dat tussen 1906-1930 was gebouwd, moesten hoger zijn dan het landelijke gemiddelde.¹⁶ Die nadruk op uitsluitend het volkshuisvestelijke aspect als criterium – vooral bij een regeling die prat ging op integraliteit – was voor een aantal gemeenten aanleiding de ISR bij aanvang te bestempelen als een volkshuisvestingsregeling met franje.¹⁷ Toch zou de ISR acht jaar lang – van 1977 tot de vaststelling van de definitieve Wet op de Stads- en Dorpsvernieuwing in 1985 – richtinggevend zijn voor de koers van de stadsvernieuwing in Nederland.

¹² De Liagre Böhl 2012, p. 46.

¹³ Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening 1977.

¹⁴ Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening 1977.

¹⁵ Behalve aan de vier grote steden werd ook aan Groningen, Leiden, Alkmaar en Haarlem de hoogste prioriteit toegekend. Als tweede prioriteit kwamen de steden in aanmerking waarvan één van de percentages hoger was dan het landelijke gemiddelde. Door deze weging kwamen Leeuwarden, Hilversum, Delft en Schiedam naar boven drijven. De derde prioriteit betrof steden waarvan het percentage van woningen van vóór 1906 hoger was dan het landelijke gemiddelde: zoals Arnhem en Dordrecht.

¹⁶ Het jaar 1906 vormde de waterscheiding tussen woningen die niet en die wel volgens de Gemeentelijk Bouw- en Woonverordening uit 1906 (een uitvloeisel van de Woningwet uit 1901) waren gebouwd.

¹⁷ Evaluatie toepassing interim-saldoregeling in 1977, Coördinatiecommissie Stadsvernieuwing, Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Secretarie.

Een integrale benadering

De selecte club van veertien gemeenten stond voor de taak 'vernieuwingsgebieden' aan te wijzen 'waar de achterstand in woon- en leefomstandigheden het grootste is en waar de daarmee verbonden ongunstige nevenverschijnselen van sociale en economische aard zich het scherpst doen voelen'.¹⁸ Die focus op de probleemgevallen hing samen met het experimentele karakter van de regeling, aldus de toelichting uit 1977. Met het relatieve beperkte rijksbudget was het zaak in rap tempo resultaten te boeken, om de regeling te testen voor de definitieve wet. Hoewel de verantwoordelijkheid voor het bepalen van de omvang en begrenzing van de vernieuwingsgebieden bij de gemeenten lag, werden ze in de *Richtlijnen* die het Rijk opstelde gewezen op het voornaamste uitgangspunt van de regeling: '[De aanwijzing van een vernieuwingsgebied] dient plaats te vinden tegen de achtergrond van een integrale visie op de verschillende functies, die in die gebieden een rol spelen. Men kan daarbij denken aan de woonfunctie, de infrastructuurlijke voorzieningen, de recreatieve, commerciële en welzijnsvoorzieningen, de mogelijkheid tot goed overleg met de bevolking, de milieuhygiënische aspecten en aan de werkgelegenheidsfuncties. Op deze integrale benadering zijn de ISR en de daaraan gelieerde financiële regelingen van andere departementen toegesneden.'¹⁹

Gemeenten stonden voor de taak te onderbouwen waarom een wijk of buurt voor subsidie in aanmerking kwam, wat het gebied voor de stad betekende, hoe het functioneerde, wie er woonden en wat de gedroomde toekomst was. In zogenaamde aanwijzingsbesluiten moesten gegevens gebundeld worden over de bevolkingsontwikkeling, de sociale structuur van de bevolking, de sociaal-culturele ontwikkelingen, de ontwikkelingen in het midden- en kleinbedrijf en in de industrie, de kwaliteit van de woningvoorraad, de woonomgeving en de boven- en ondergrondse infrastructuur. Kortom, er moest een samenhangend beleid worden geformuleerd op een aantal beleidsterreinen die traditioneel niet zoveel met elkaar te maken hadden, zoals welzijn en ruimtelijke ordening. De stadsvernieuwing ontsteeg hiermee het volkshuisvestelijke en stedenbouwkundige domein en werd net zo zeer een sociaalmaatschappelijke onderneming. In sommige steden was dat gedachtengoed al in het begin van de jaren zeventig in de praktijk gebracht; bijvoorbeeld in Groningen met haar vooruitstrevend links college en een instroom van jonge ambtenaren of in Rotterdam waar integrale projectgroepen waren georganiseerd, maar met name in de middelgrote steden was dat nog niet vanzelfsprekend. De ISR forceerde daar een cultuuromslag.

Tabel 3.3 Totaal toegezegde bedragen in het kader van de Interim Saldo Regeling (ISR), 1977-1984. Alle bedragen x f 1.000,-. En totale ISR-subsidie uitgedrukt per hoofd van de bevolking (bevolkingscijfers 1984).

Steden	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	Totaal	ISR/hoofd
Alkmaar	-	17.600	14.182	13.995	3.273	0	1.556	-/- 119	50.492	602
Amsterdam	4.400	64.800	19.084	32.833	27.068	114.456	139.530	139.674	541.855	801
Arnhem	-	-	21.719	7.229	582	0	350	13.806	43.685	340
Delft	-	-	4.068	8.645	12.915	0	1.800	15.985	43.413	501
Dordrecht	-	-	17.700	25.246	15.080	0	0	5.921	63.947	595
's-Gravenhage	12.500	0	5.410	58.059	40.757	46.249	54.080	67.169	285.204	641
Groningen	9.400	0	920	12.614	15.748	5.677	19.032	798	64.189	382
Haarlem	-	0	0	21.080	13.880	1.897	20.454	11.380	68.671	450
Hilversum	-	-	3.384	0	5.353	4.009	10.035	11.503	34.284	388
Leeuwarden	-	-	8.377	26.876	8.268	5.923	8.209	11.783	69.436	813
Leiden	10.900	40.300	29.983	7.970	10.921	3.287	10.262	-/- 113	113.510	1.089
Rotterdam	18.300	67.500	38.884	26.899	31.911	60.291	124.305	79.338	44.428	806
Schiedam	-	-	6.558	5.500	1.495	12.848	12.183	11.011	49.595	710
Utrecht	12.600	18.900	9.939	17.448	0	26.583	24.424	24.911	134.785	585
Totaal	68.100	209.100	180.207	265.394	187.236	281.200	426.200	393.027	2.010.464	674

* Ten overvloede; deze bedragen worden afgetrokken.

Bron: Jaarverslagen van de Coördinatie Commissie Stadsvernieuwing (CCSV).

De ISR bepaalde dat het Rijk het negatieve verschil vergoedde tussen de kosten van bepaalde stadsvernieuwingprojecten en daaruit verkregen opbrengsten.

Koffijberg 1997

¹⁸ Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening 1977.

¹⁹ Centrale Directie van de Volkshuisvesting 1979, pp. 3-4.

Een ideaal stadsvernieuwingsmodel

De strenge voorwaarden waaraan ingediende plannen moesten voldoen dwongen een 'modelstadsvernieuwing' af, een stadsvernieuwing zoals de rijksoverheid die graag zag: integraal, buurtgericht, uitgaande van behoud in plaats van sloop en rekening houdend met de wensen van buurtbewoners. Bijna honderd buurten, verspreid over de veertien gemeenten, werden in de periode 1977-1985 aan de hand van deze modelaanpak vernieuwd. Wat leverde het ruimtelijk op?

Werken met het bestaande

De ISR-methodiek dwong gemeenten om met een vergrootglas naar de bestaande stad te kijken: de geschiedenis ervan te onderzoeken, het gebied ruimtelijk te analyseren en de kwaliteiten ervan te onderscheiden.

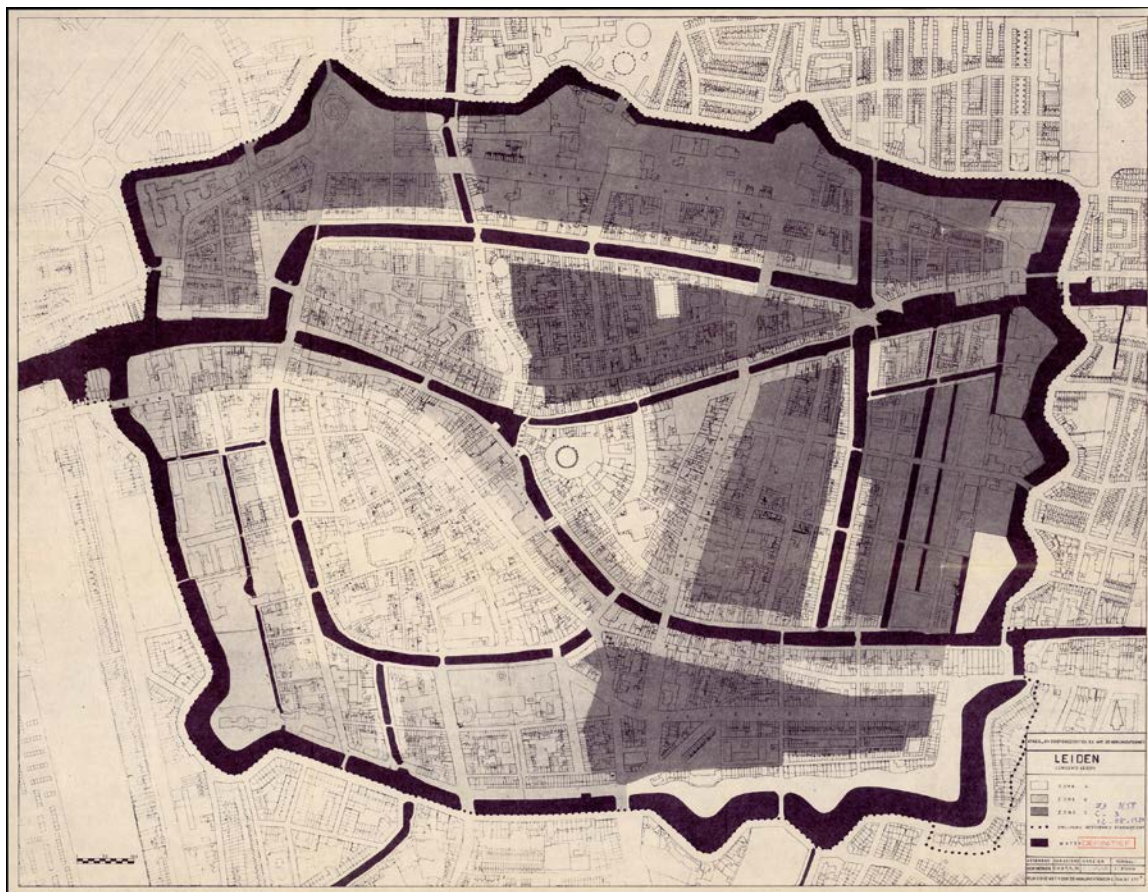
De bestaande stedenbouwkundige structuur, schaal, karakteristieke bebouwing en bewoners vormden het uitgangspunt voor vrijwel alle stadsvernieuwingsplannen in de periode 1977-1985. De buurtgerichte benadering droeg bij aan het herkenbaar houden van de buurt als sociaalmaatschappelijk entiteit. De historisch gegroeide structuur van de steden en het karakter van de verschillende buurten bleven behouden.

In de uitwerking is een duidelijk verschil zichtbaar tussen de aanpak van de vooroorlogse uitbreidingswijken en de buurten in de historische binnenstad. In de vooroorlogse uitbreidingswijken werd niet zozeer geredeneerd vanuit het behoud van historische waarden of het stadsschoon, maar vooral vanuit de waardering van de bewoners, die de eigenheid van de buurt, de kleinschaligheid en de

Alkmaars inventarisatie van gevelwanden in de binnenstad werd samen met een 'esthetische kwaliteitenkaart' uitgangspunt voor de stadsvernieuwingsplannen.

Gemeente Alkmaar 1980

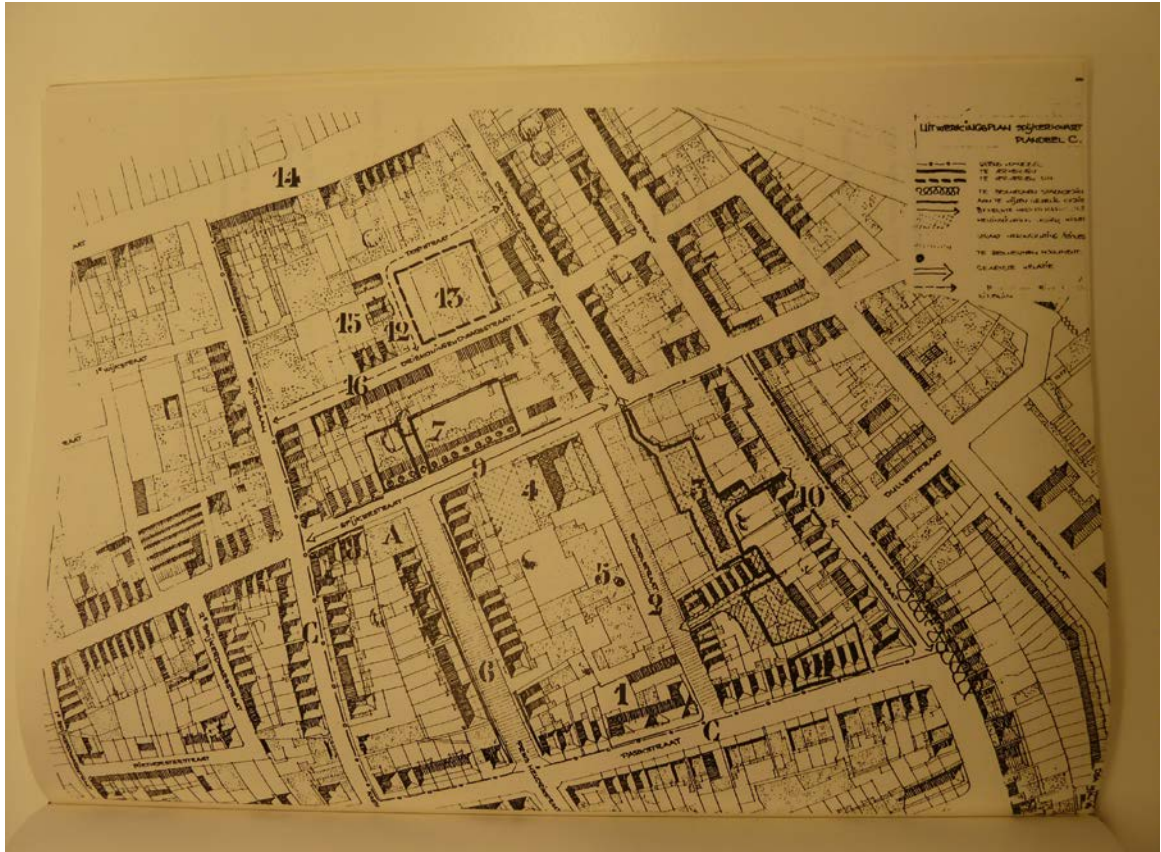

Door de koppeling van een stadsvernieuwingsgebied met een beschermd stadsgezicht (hier op kaart de binnenstad van Leiden, met zgn. ABC-verdeling) kon geprofiteerd worden van gestapelde subsidies.
Erfgoed Leiden en omstreken

verscheidenheid van functies op prijs stelden. In de vroeg twintigste-eeuwse Utrechtse uitbreidingswijk Abstede bijvoorbeeld, een voormalig tuindersgebied, waar historische structuren zoals waterlopen, dijken, ruime binnenterreinen en het tracé van een oude spoorlijn de dragers van de stadsvernieuwingsplannen vormden. Het was een omkeer in het denken; wat eerst als een beletsel werd gezien, kon ineens een gebiedskwaliteit worden. Een hoge woningdichtheid was niet per se een probleem; compacte bebouwing was juist een belangrijke karakteristiek van veel negentiende- en twintigste-eeuwse woonbuurten, en als zodanig door bewoners gewaardeerd. In de Haagse Rivierenbuurt werd het grootschalige wooncomplex 'Kavel Zes' met hoogbouw op een parkeergarage als geluidscherm langs de het nieuwe Prins Bernhard Viaduct – erfenis van een saneringsplan – gebouwd. Daarachter vertrapte het naar laagbouw die aansloot bij de schaal van de rest van de buurt. De bebouwing langs de stadsgrachten werd gerenoveerd: 'de afwisseling van nieuwbouw met oudere bebouwing in het plangebied heeft tot gevolg dat de oude bebou-

wing de rol van identificatie en oriëntatie in de buurt kan blijven vervullen, met andere woorden hieraan herkent men de buurt'.²⁰ Arnhem zette bij de planvorming van de stadsvernieuwing in de woonwijken Klarendal, St. Marten en het Spijkerkwartier voorzichtig historische en ruimtelijke waarden in. De stad hanteerde een eigen lijst van 'beschermd stadsgezichten' (vaak kenmerkende straten of straatwanden) en 'gevoelige gebieden' (een gradatie in waarde lager: zoals een kerkplein, waar de samenhang tussen kerk en plein van waarde werd geacht). In een aantal wijken in Rotterdam, Amsterdam en Den Haag (denk aan de totaal gereconstrueerde Schilderswijk) was de sociale problematiek echter zo groot dat 'werken met het bestaande' onderaan het prioriteitenlijstje belandde. Toch bleef ook daar de historische stedenbouwkundige structuur vaak overeind, of werd die met beperkte ingrepen verbeterd, zoals in het Rotterdamse Oude

²⁰ Haags Gemeentearchief, Verslagen en handelingen van de gemeenteraad, Verzameling 1979, no 451 Aanwijzing van de Rivierenbuurt als stadsvernieuwingsgebied in de zin van de Beschikking Geldelijke steun Stadsvernieuwing 1977.

Arnhem hanteerde eigen 'beschermd stadsgezichten' en 'gevoelige gebieden'. Samen met de monumenten en de gewenste ruimtelijke ingrepen staan ze hier op de kaart van een deel van het Spijkerviertel, 1979
Gelders Archief

Westen door het doorbreken van langgerekte bouw-blokken met een dwarsverbinding of een nieuwe pleinruimte.

Bij de stadsvernieuwing in de historische binnensteden (Alkmaar, Leiden, Groningen, Dordrecht, Haarlem, Utrecht, Leeuwarden) ging het werken met het bestaande veel verder, omdat veelal gelijktijdig een aanwijzing tot beschermd stadsgezicht liep, waarvoor een uitgebreide gebiedsbeschrijving en waardenkaarten al beschikbaar waren. De Leidse ambtenaar Wim Eggenkamp lichtte in 1978 de innovatieve werkwijze van zijn stad toe. De binnenstad werd geanalyseerd aan de hand van drie thema's: het gebruik (het patroon van functies en activiteiten), beweging (verkeer, kabels, leidingen) en de ruimte (de tastbare stedenbouwkundige structuur). Tegenwoordig is dat voor de hand liggend, maar na decennialang nadruk op de economische potentie van de stad te hebben gelegd was ruimte een nieuw thema, aldus Eggenkamp. Leiden verrichtte onderzoek naar de samenhang in de gebouwde en openbare ruimte en

legde hoofdstructuren vast met bijzondere aandacht voor straatwanden, pleinen, bochtige straten, zichtlijnen en straatbeplanting. Alles wat de Leidse binnenstad typeerde werd op een 'ruimtelijke-aspectkaart' gezet, die in elk afzonderlijk stadsvernieuwingsplan de leidraad voor de ingrepen vormde. Eggenkamp: 'te vaak werd [de gebouwde omgeving] in het nabije verleden het kind van de rekening, omdat vooral het *gebruik* bepaalde, wat wel of niet kon. [...] Nu is juist het behoud van het karakteristieke uit het verleden een van de doeleinden van de stadsvernieuwing. Om nu die karakteristieke elementen gelijkwaardig mee te kunnen laten spelen bij de vraag wat waar het beste kan komen en welke offers daarvoor eventueel gebracht moeten worden is de ruimte-aspectkaart tot stand gekomen. De rol van een dergelijke kaart is in historische waardevolle steden bijna onmisbaar.'²¹ Niet overal ging het er zo integraal aan toe. De stad Alkmaar richtte zich veel meer op de gebouwen dan op

²¹ Erfgoed Leiden en Omstreken, Archief C.J.D. Waal, inv. nr. 25, W.M.N. Eggenkamp, Het structuurplan voor de Leidse Binnenstad (manuscript).

de ruimte. Vanaf 1975 werkte de Dienst Openbare Werken – in opdracht van en met financiële steun van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) – aan het opmeten en tekenen van vrijwel alle gevelwanden in de binnenstad, monumentaal of niet. Ze voorzagen de tekeningen van aanduidingen van materiaaltoepassing en indicaties voor de datering van de bouwperiode. Het was monnikenwerk dat enkele jaren later resulteerde in een kloeki publicatie en samen met een ‘esthetische kwaliteitenkaart’ als uitgangspunt werd gehanteerd voor de stadsvernieuingsplannen.²²

De binnenstad heroverd

Een van de belangrijkste uitkomsten van het stadsvernieuingsbeleid in deze periode was de herovering van de (binnen)stad als aantrekkelijke plek om te wonen, werken en winkelen. Gestreefd werd naar de instandhouding van de historische gegroeide, karakteristieke menging van functies, waarbij de woonfunctie – die door verkrotting, sanering en de vestiging van hinderlijke bedrijvigheid steeds verder was teruggedrongen – stevast werd versterkt. Woningverbetering genoot de voorkeur. In veel wijken kwam echter vrijwel geen corporatie- of gemeentelijke bouw voor, de meeste woningen waren in particuliere handen. Grootschalige woningvernieuwing was daardoor vrijwel onmogelijk. Veel gemeenten hoopte dit te stimuleren door te beginnen met een drastische verbetering van de woonomgeving (openbare ruimte, maar ook welzijnsfuncties, scholen, buurthuizen, parkeeroplossingen) en een planmatige aanpak van de achterervenproblematiek (die vaak dichtgeslibd waren met bedrijven). De gelden afkomstig uit de ISR boden uitkomst.

Nieuwbouw kwam voornamelijk op voormalige industrie- of bedrijfsterreinen, of op kaalgeslagen terreinen uit de periode van de cityvorming. Sloop-nieuwbouw werd ingezet bij panden die door verkrotting niet meer te renoveren waren. De eenzijdige woningvoorraad in de negentiende-eeuwse buurten werd bijgesteld door woningdifferentiatie, gericht op verschillende bevolkingsgroepen. Woningen voor éénpersoons- en tweepersoonshuishoudens bleven behouden en er werden woningen gebouwd en verbeterd voor grote gezinnen. Dat laatste gebeurde bijvoorbeeld door het samentrekken van boven- en benedenwoningen.

Het versterken van de functiemenging manifesteerde zich in verschillende vormen. Vervlechting van woningen met binnenstadsfuncties of wijkvoorzieningen gebeurde door nieuwbouw met ruimte voor winkels, (kleine

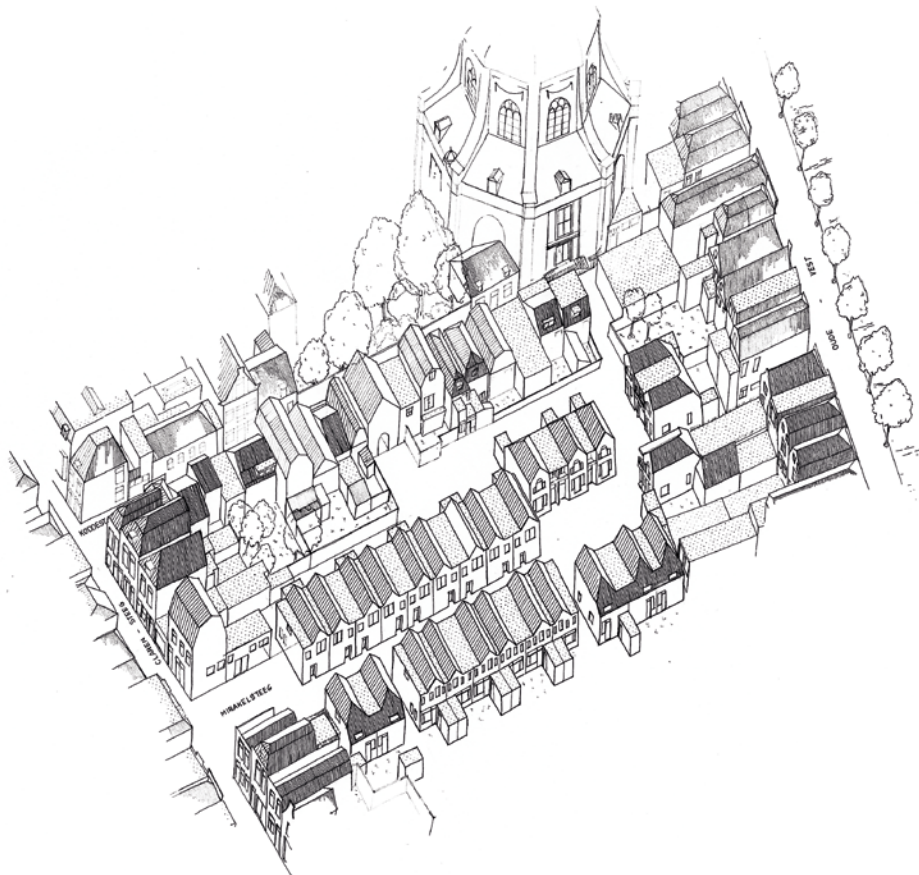

In de binnensteden werd gestreefd naar de versterking van de woonfuncties, vaak door op verpauperde of dichtgeslibte binnenterreinen te bouwen. In de Utrechtse binnenstad bijvoorbeeld, werden de binnengebieden aan weerszijden van de Oudegracht ingevuld met woningbouw en groenvoorzieningen. Op de foto's het binnenterrein rondom de Zwaansteeg/ St. Jacobsteeg in 1969 (links) en na de ingrepen in 1980 (boven) en 1982 (onder).

²² T. Bloothoof, W.A. Fasel, Th.P.H. Wortel, *Alkmaar. Gevels van de binnenstad*, Alkmaar 1980.

bedrijven en sociaal-culturele voorzieningen op de begane grond en woningen op de verdiepingen. Dordrecht verwierf en restaureerde een groot aantal monumentale panden die na aankoop een publieke of maatschappelijke functie kregen, zoals kinderdagverblijf, bibliotheek, museum, winkels en horeca. Leegstaande bedrijfspanden werden omgebouwd tot woningen. Panden die (vaak ten onrechte) als opslagruimte werden gebruikt, kregen weer een woonfunctie waardoor er meer woningen op de begane grond kwamen, zoals in de Haarlemse wijk Heiliglanden. Winkels werden geclusterd langs hoofdwegen en in winkelstraten waarbij winkelgebied en voetgangersgebied werd gherdefinieerd. Het besef ontstond dat een winkelstraat in de binnenstad door zijn historische uitstraling kon concurreren met 'optimaal geëquipeerde perifere winkelcentra'. Niet hinderlijke bedrijvigheid die aansloot op de schaal of het karakter van de buurt mocht blijven. Hinderlijke industrie werd verplaatst. Binnenterreinen konden daardoor

worden opgeschoond waardoor ze vrijkwamen voor woningbouw of andere voorzieningen. In de Utrechtse binnenstad werden de grote binnenterreinen aan weerszijden van de Oudegracht ingevuld met woningbouw en groenvoorzieningen.

Minder bekend, want terughoudender en minder opvallend, zijn de subtiel ingevoegde woonhuizen, die qua schaal en typologie naadloos in de bestaande historische binnenstad passen. Hier een isometrie uit 1982 van de woningbouw in de Mirakelsteeg te Leiden en een foto na de uitvoering.

Erfgoed Leiden en omstreken

Essentieel was de aanpak van de openbare ruimte. De herinrichting van de openbare ruimte werd veel meer dan voorheen afgestemd op de woonfunctie en dat betekende vooral de aanleg van speelvoorzieningen, wijk- en buurtparken, plantsoenen en straatbeplanting. Kademuren en bruggen werden gerestaureerd. Voor straatmeubilair bestond hernieuwde aandacht. Alle middelen werden ingezet om het verblijf in de binnenstad en de oude wijken te veraangename.

Het onderscheid in buurt- en centrumroutes door onderscheidende vormgeving ontrafelde de verkeersstructuur. Vaak kwam er een nieuwe verkeersstructuur waarbij doorgaand verkeer werd geweerd en bestemmingsverkeer via eenrichtingsverkeer door de binnenstad en oude wijken werd geleid. De gewijzigde verkeersstructuur noodzaakte herprofilering van de straat. De straten werden ingericht voor eenrichtingsverkeer of verkeersluw gemaakt door de inrichting als woonstraat of voetgangersstraat. Vaak kwam de historische bestrating terug. De immense parkeerdruk in de historische binnensteden en uitbreidingswijken werd op verschillende manieren opgelost; het parkeren voor vergunninghouders deed zijn intrede, binnen terreinen werden benut voor de bouw van parkeergarages of ingericht als (tijdelijk) parkeerterrein. Nog een belangrijke, maar volkomen onzichtbare infrastructurele ingreep was de aanleg van riolering.

Een operationele monumentenzorg

Een krachtige bijdrage aan de koers van de stadsvernieuwing in de historische binnensteden leverde het instrument van het beschermd stadsgezicht. Zo beschouwde Dordrecht het beschermd stadsgezicht als 'instrument bij uitstek' voor: 'het verbeteren van het bestaande i.p.v. vervanging, het handhaven c.q. scheppen van de beschutte stedelijke interieurs (bestaand stratenpatroon en aanwezige afmetingen), bescherming van een belangrijk deel van het monumenten-bestand en het versterken van het wonen als een van de belangrijkste binnenstadfuncties'.²³ Niet onbelangrijk was de al genoemde aanvullende subsidieregeling voor woonhuismonumenten. Die regeling had betrekking op panden die als woning in gebruik waren (of na restauratie als zodanig in gebruik zouden worden genomen) en die monumenten waren of als beeldbepalend waren aangemerkt in het kader van een (in procedure zijnde) beschermd stadsgezicht. Dordrecht was voornemens 800 panden met deze regeling op te knappen, terwijl Leiden door had dat zonder de verbetering van de 1200 rijksmonumenten en 1500 gemeentelijke monumenten de stadsver-

Stadsvernieuwing ging verder dan enkel het (ver)bouwen van woningen, de aanpak van de openbare ruimte was net zo belangrijk. Hier het opengraven van de in 1880 gedempte Minnebroersgracht in Leiden.

Erfgoed Leiden en omstreken

nieuwingsoperatie in de binnenstad als mislukt beschouwd kon worden. Er ontstond een praktijk om met de subsidie voor woonhuismonumenten de woningverbetering te combineren met het behouden en/of terugbrengen van de architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit.

Zelfs zonder een beschermd stadsgezicht zagen gemeenten het voordeel van een aanwijzing tot monument. Arnhem vulde in deze periode stelselmatig haar monumentenlijst aan, niet alleen als bescherming van een monumentaal pand of karakteristiek stadsbeeld, maar ook om de woonfunctie te bewaken. In het Spijkerkwartier was het ombouwen van woningen naar kantoren (of prostitutiepanden) een groot probleem en met de aanwijzing van monumenten kon de woonfunctie behouden blijven. Peter van Dun, destijds werkzaam bij de stedenbouwkundige afdeling van de RDMZ, vatte de betekenis van dit operationele monumentenbeleid in 1997 mooi samen: 'Door aanwijzing van beschermde stads- en dorpsgezichten kon dus een bijdrage geleverd worden aan integrale stedelijke vernieuwing. Hierdoor ontstonden mogelijkheden tot behoud, respectievelijk versterking van culturele identiteit en herkenbaarheid bij het verbeteren van de dagelijkse leefomgeving. Bij de monumentenzorg bracht deze handelswijze een sectordoorbrekende beleidsvernieuwing tot stand, waarbij de zorg voor het cultureel erfgoed onderdeel werd van een op kwaliteitsverbetering gericht integraal beleid.'²⁴

²³ Regionaal Archief Dordrecht, Archief van de Gemeente Dordrecht, inv. Nr. 388. Gemeente Dordrecht, Verbeteringsplan Boogjes, Grotekerksbuurt, Geldelozeпад, Juni 1979.

²⁴ Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1997, p. 175.

Een nieuwe architectonische opgave

Het huidige imago van de stadsvernieuwing is grotendeels gebaseerd op de schrale architectuur in de vooroorlogse wijken. Vooral in de grote steden resulteerde nieuwbouw in grote complexen, weliswaar passend bij de schaal van de bouwblokken in de late negentiende-eeuwse en vroeg twintigste-eeuwse uitbreidingswijken, maar in een sobere architectonische uitvoering. Minder bekend, want terughoudender en minder opvallend, zijn de subtiel ingevoegde woonhuizen, die qua schaal en typologie naadloos in de bestaande historische binnenstad passen. In architectenkringen rees in deze periode de vraag of een eeuwenoude stad als een nog herkenbare, historisch gegroeide eenheid het terrein was voor experimenten. De te projecteren nieuwbouw moest veel nauwkeuriger worden afgestemd op de omgeving. Er ontstond een nieuwe opgave: nieuwbouw in de 'open gaten' vroeg om aangepaste architectuur, invularchitectuur of invullingsarchitectuur genoemd. In feite ging het om de restauratie van stedelijke wanden, iets waar de naoorlogse architectengeneratie nauwelijks ervaring mee had. De kaders waarbinnen de nieuwe opgave zich afspeelde waren een gave historische structuur met gevarieerde bebouwing, of restgebieden dan wel kaalgeslagen gebieden waarin zich nog een of enkele historisch waardevolle panden bevonden. De mogelijkheden voor invullingen binnen deze kaders bestonden uit reconstructie, historiserende architectuur of moderne nieuwbouw, hetzij in neutrale, hetzij in radicale vormen. De prevalerende opvatting was om een twintigste-eeuwse bijdrage te leveren; dus met eigentijdse technieken en materialen, maar wel in de schaal van de bestaande stad.

De stadsvernieuwing in deze periode resulteerde in een rijkdom aan kleinschalige inpassingsarchitectuur van hoge kwaliteit, vooral in de historische binnensteden. De Boogjes, de Dordtse kade waarlangs architect Theo Bosch een kleinschalige nieuwbouw ontwierp, was gebaseerd op het Dordtse woningtype met achtergevels die oprijzen uit het water. Het Utrechtse woningbouwcomplex aan het Vrouwjuttenhof is gebouwd op de plek van een oude confectiefabriek. De gemeente liet Temminck Groll Van Vliet architecten vier monumentale panden aan de Oudegracht restaureren, terwijl het bureau het binnenterrein inrichtte met woningwoningen van topkwaliteit. Moderne stadsvernieuwings-elementen werden gecombineerd met een uitermate contextgevoelige stedenbouwkundige inpassing en ambachtelijke architectuur. In de Kranestraat in Den Haag werd vooral gekeken naar de historische gebouwtypologie: de historische pakhuizen in deze straat werden aangevuld met moderne varianten, die in architectuur, maat en schaal aanhaakten bij het bestaande.

Stadsvernieuwing in de stroomversnelling

De ISR was gedurende acht jaar de belangrijkste financiële regeling op het gebied van de stadsvernieuwing. Gemeenten werden gedwongen hun bestaande stadsvernieuwingsplannen vorm te geven in het ISR-format. Bestaande overlegstructuren werden daardoor overhoop gegooid of de geplande start van bouwprojecten werd stop gezet, maar het vooruitzicht van hoge bijdragen in de kosten van een plan haalde de meeste gemeenten (en bewoners) over. Het 'Interim Saldo-Virus' brak uit, en de stadsvernieuwing kwam in een stroomversnelling.²⁵ De voortvarendheid (of juist het ontbreken daarvan) waarmee de veertien gemeenten hun plannen indienden, legde de cultuur van elke gemeente en de pijnpunten in hun organisaties bloot.

Van de vier grote steden pakte Rotterdam als enige de stadsvernieuwing vanaf het begin af aan voortvarend op en beschouwde de ISR als een extra impuls voor een integrale aanpak. In het eerst jaar van de regeling kreeg Rotterdam goedkeuring voor de uitvoeringsplannen voor Crooswijk, Feyenoord-Noordereiland, Het Oude Noorden en Het Oude Westen, de vier gebieden waar de problematiek het meest urgent was. Later volgden bijdragen voor plannen van vrijwel alle overige vooroorlogse uitbreidingswijken die de stad kende (zie het stadsdossier), waarmee de stadsvernieuwing uit deze periode in Rotterdam een ongekende erfenis heeft nagelaten.

De stadsvernieuwing in Amsterdam, Den Haag en Utrecht kwam moeizamer van de grond. Amsterdam verzette zich tegen de 'omslachtige bureaucratie' die bij het opstellen van een ISR-plan kwam kijken en diende in 1977 slechts drie herindelingsplannen in voor gedeelten van de Kinkerbuurt; in de daaropvolgende jaren aangevuld met plannen voor (delen van) de Indische buurt, de Staatsliedenbuurt, de Jordaan, de Nieuwmarktbuurt, De Pijp, Kadijken en omgeving, en de Bethaniënbuurt. Pas toen Schaefer in 1978 terugkwam naar Amsterdam en als wethouder de portefeuilles Stadsvernieuwing, Grondzaken, Volkshuisvesting en Bouw- en Woningtoezicht ging beheren, kwam de stadsvernieuwing goed op gang. De aangewezen vernieuwingsgebieden knapten enorm op door woningverbetering, nieuwbouw, voorzieningen en verkeersluwe gebieden. De keerzijde van het intensieve en langdurige stadsvernieuwingsproces was dat veel oorspronkelijke bewoners allang naar de groeikernen Purmerend en Almere waren vertrokken of inmiddels overleden. De wijken in de negentiende-

²⁵ O. Buijer, 'Stadsvernieuwing wordt zware klus. Gemeenteraad neemt maandag besluit', *Vrije Volk*, 16 juni 1979, p. 2.

Een monumentenstatus beschermde niet alleen het monument, maar ook de woonfunctie. Het aanwijzen ging zo ook ongewenste ontwikkelingen tegen, zoals hier bij de zgn. Brusselse huizen in het Spijkerkwartier.

Gelders Archief

eeuwse ring werden voortaan vooral bewoond door studenten en immigranten.

Den Haag focuste zich in de eerste jaren vooral op de Schilderswijk dat te boek stond als het grootste stadsvernieuwingsgebied van Europa, maar wist daarna in een groot deel van de vooroorlogse uitbreidingswijken met plannen te starten: de Rivierenbuurt, het Zeeheldenkwartier, Transvaal, het Regentesse- en Valkenboskwartier, Kortebos en Het Oude Centrum. Utrecht diende aanvankelijk verbeterings- en herindelingsplannen in voor de woonwijken Springweg-Oost, Nieuwegracht-Oost, Oudwijk en de Bokkenbuurt, later gevolgd door onder meer de buurten Abstede, Lauwerrecht-Noord, Wittevrouwen en de Zuidelijke Oude Stad. De uitvoering van de plannen liep echter regelmatig vast, omdat het de gemeente ontbrak aan een visie op buurtgerichte aanpak, maar vooral door het wantrouwen van de bewoners, veroorzaakt door de rigoureuze aanpak van de Stationsbuurt en de realisatie van Hoog Catherijne.

Voor Leiden en Groningen – die tegelijk met de vier grote steden als ISR-gemeente werden aangewezen – betekende de komst van de ISR dat stadsvernieuwings-

plannen eindelijk tot uitvoer konden komen. Leiden had de plannen voor de vooroorlogse uitbreidingswijk De Kooi/Noorderkwartier en de binnenstadsbuurt Mareldorp al klaarliggen, maar het ontbrak de artikel 12-gemeente aan geld om ze uit te voeren. Met de ISR ontpopte Leiden zich tot een geoliede stadsvernieuwingsmachine. Drijvende kracht achter de Leidse stadsvernieuwing Wim Eggenkamp: 'De meeste steden moesten eerst 'op stoom' komen voordat ze plannen bij het Rijk konden presenteren. [...] Maar dat gold niet voor Leiden! We hadden alle plannen al op de plank liggen. Waar Schaefer bij wijze van spreken vandaag subsidie beschikbaar stelde, daar diende Leiden een dag later de kant en klare plannen al voor in'.²⁶ Tegen 1985 was Leiden aan het werk in de gehele noordelijke schil (een band van vooroorlogse wijken) en het overgrote deel van de historische binnenstad. Ook Groningen had haar beleid al op orde en kon met de ISR-bijdrage eindelijk aan de slag. In de binnenstad was grootschalige woningvernieuwing door overwegend particulier woningbezit namelijk vrijwel onmogelijk. Met de royale rijkssubsidies via de ISR hoopte de gemeente een particuliere inzet te stimuleren

²⁶ Starkenburg 2014.

door een drastische verbetering van de woonomgeving (openbare ruimte, maar ook welzijnsfuncties, de bouw van scholen, parkeeroplossingen en het opknappen van monumenten). Het bleek een succesvolle aanpak: de Groningse stadsvernieuwingsgebieden zijn zonder uitzondering uitgegroeid tot prettige woonbuurten.

Vooraf in de middelgrote steden forceerde de ISR een cultuuromslag. Het kostte hier vaak meer tijd en moeite om plannen op te stellen. Bestaande of in uitwerking zijnde plannen moesten worden omgewerkt naar plannen die aan de *Richtlijnen* van de ISR voldeden, wat het stadsvernieuwingsproces stagneerde. Toch waren er ook gemeenten die door de ISR de stadsvernieuwing voortvarend wisten op te pakken zoals Alkmaar en Arnhem. Alkmaar deed in 1978 voor het eerst mee in de ISR en diende meteen vier verbeterings- en herindelingsplannen in voor het Oostelijk Deel Binnenstad, Grote Kerk en omgeving, de Spoorbuurt en Schermereiland. De plannen werden meteen goedgekeurd en konden direct worden uitgevoerd. De integrale buurtgerichte aanpak leverde in Alkmaar een geslaagde stadsvernieuwing op waarbij de ruimtelijke en sociale karakteristiek van de buurten behouden bleef.

Op basis van geruchten dat Arnhem in 1979 mogelijk in aanmerking kwam voor geldelijke steun uit de ISR werd onmiddellijk een Werkgroep ISR ingesteld die plannen voor Klarendal, Sint Marten en het Spijkerkwartier voorbereidde. De voortvarendheid werd beloofd, want alle plannen werden nog in 1979 goedgekeurd. Met betrekkelijk weinig geld (43,68 miljoen gulden) werden de verbeteringsplannen in rap tempo ten uitvoer gebracht, waarbij het Spijkerkwartier als grootste succes te boek kwam te staan.

In Haarlem bestond weliswaar veel ervaring met stadsvernieuwing – denk aan de spraakmakende volksbuurt Rozenprieel – toch kostte het aanzienlijk meer moeite om in korte tijd de verbeterings- en herindelingsplannen in te dienen. In 1978, het eerste jaar dat Haarlem ISR-geld ontving, kwamen alleen de meest urgente gebieden Burgwal, Vijfhoek en Transvaal in aanmerking. De aanwijzing en goedkeuring van de overige gebieden volgden in de jaren daarna. Stadsvernieuwing werd in Haarlem gezien als een proces van samenspraak met bewoners waarbij de nadruk op behoud lag. De verbeteringsplannen richtten zich vooral op bouwtechnische woningverbetering, verbetering van de groenvoorziening en de aanpak van bedrijven en parkeerdruk. Het succes van de Haarlemse aanpak was in grote mate te danken aan het ‘sociale middenveld’ in de buurten. De wethouder van stads- en wijkvernieuwing, Tinus van de Water, vergeleek de werking ervan met mycelium,

het ondergrondse netwerk dat paddenstoelen met elkaar verbindt. In de loop van de jaren tachtig werden de verbeteringen steeds duidelijker zichtbaar.

Dordrecht was minder succesvol en diende in 1979 merendeels onrijpe plannen in. Alleen het verbeteringsplan voor de Boogjes kon meteen met goedkeuring van het ministerie van VRO weggkomen. Vanaf 1980 volgde goedkeuring van de Lijnbaan, Matena's Pad en Grote Kerksbuurt-Groenmarkt. De ISR-bijdrage werd grotendeels gebruikt voor het verwerven van vastgoed (veelal verkrotte bedrijfsgebouwen) en voorzieningen. Dordrecht bracht te versnipperd gelegen gebieden in om van de redding van de binnenstad te kunnen spreken.

Hilversum probeerde al sinds 1977 geldelijk steun binnen te slepen, maar kreeg twee jaar lang nul op het rekest. Toen in 1979 eindelijk het verlossende woord van het ministerie van VRO kwam, moesten de uitvoeringsplannen voor de Oosterstratenbuurt en de Nieuwstratenbuurt worden samengevoegd wat indruiste tegen de in Hilversum voorgestane kleinschalige aanpak. Echter, door de relatief kleine schaal van de ingrepen zijn de vernieuwingsgebieden niet ingrijpend gewijzigd, maar wel aanzienlijk verbeterd.

Leeuwarden had geen kant-en-klare uitvoeringsplannen op de plank, die werden onder druk van de ISR versneld ontworpen. In 1979 werden uitvoeringsplannen voor de Bloemenbuurt/Oldegalileën en de Schil-Oost ingediend. Het uitvoeringsplan voor de binnenstad was te complex om binnen de beperkte tijd in te dienen, dat gebeurde een jaar later. Met financiële steun van de ISR werden panden verworven, die na sloop meer ruimte gaven voor nieuwe woningen, groenvoorzieningen en parkeren. De opwaardering van de historische binnenstad gebeurde door de restauratie van de karakteristieke pijpen en wal- en kademuren.

Door de toezegging van geldelijk steun uit de ISR werden in Schiedam in allerijl vier plannen opgesteld waarvan Schiedam-Zuid nog in hetzelfde jaar werd goedgekeurd. De goedkeuring van de andere drie plannen volgde in jaren daarna. De plannen betroffen het binnenstedelijk industriegebied Schienoko en twee vooroorlogse uitbreidingswijken. De wethouder Ruimtelijke Ordening van Schiedam, Chris Zijdeveld, bedankte zijn ambtenaren voor hun tomeloze inzet: ‘Deze stroomversnelling in de stadsvernieuwing pleegde roofofbouw op U. Het was beestenwerk!’²⁷

²⁷ O. Buijer, ‘Stadsvernieuwing wordt zware klus. Gemeenteraad neemt maandag besluit’, *Vrije Volk*, 16 juni 1979, p. 2.

Conclusie: stadsvernieuwing in de periode 1977-1985

In de periode 1977-1985 sorteerde het Rijk geheel in lijn met de emancipatoire stroming van de jaren zeventig voor op de decentrale aanpak die de stadsvernieuwing vanaf 1985 zou kenmerken. De regels werden weliswaar door het Rijk opgesteld, maar bij het maken van plannen, de keuze voor de organisatie(vorm) en de uitvoering zaten de gemeentes aan de knoppen. In 1985 kon het experiment als geslaagd worden beschouwd. Tussen het Rijk en gemeentes was door het intensieve debat consensus ontstaan over de doelen en methoden van stadsvernieuwing: de verbetering van binnensteden en oude buurten door behoud, herstel en – als het echt niet anders kon – vernieuwing door middel van een integrale, buurtgerichte aanpak. De Wet op de Stads- en Dorpsvernieuwing trad in 1985 in werking en daarin werd het Stadsvernieuwingsfonds opgenomen, waarin achttien verschillende subsidieregelingen werden ondergebracht. Het Rijk verschafte geen project- of gebiedsgewijze subsidiëring meer voor plannen die zijn goedkeuring konden wegdragen, maar gaf grotere gemeentes een *lump-sum* om naar eigen inzicht te besteden. Voor de kleinere gemeentes werd het geld ondergebracht in een provinciaal Stadsvernieuwingsfonds.

Dit betekende dat alle gemeentes een beroep konden doen op stadsvernieuwingsgelden. De bijdrage vanuit WVC werd voortaan berekend aan de hand van de ‘historische factor’ per gemeente, afhankelijk van het aantal monumenten en de aanwezigheid van beschermde gezichten.

Algemeen

Door de ISR raakte de stadsvernieuwing in een stroomversnelling, omdat gemeentes gedwongen werden om volwaardige plannen in te dienen en deze zo snel en efficiënt mogelijk uit te voeren. In de periode 1977-1985 kwam in bijna honderd gebieden de stadsvernieuwing van de grond. Honderdduizenden woningen werden verbeterd of vernieuwd, duizenden kilometers straten heringericht, duizenden monumenten en beeldbepalende panden opgeknapt, honderden kilometers kademuren hersteld, riolering gelegd en talloze bomen geplant. Voor enkele steden betekende de ISR een versnelde realisatie van plannen die zich al in een vergevorderd stadium bevonden; voor de meeste steden was de ISR vooral een krachtig impuls voor de stadsvernieuwing; en bij enkele steden werden de problemen binnen de organisatie blootgelegd waardoor de stadsvernieuwing

Een nieuwe architectonische opgave: linksboven een aangeheelde straatwand in Arnhem (hoek Parkstraat/Schoolstraat), onder het Utrechtse woningbouwcomplex aan het Vrouwjutenhof, rechts de Boogjes in Dordrecht.

Gelders Archief, Het Utrechts Archief, Regionaal Archief Dordrecht

in eerste instantie stagneerde. In ruimtelijk, procesmatig en sociaalmaatschappelijk opzicht heeft de ISR voor de middelgrote steden het meest betekend; daar zijn de grootste stappen gezet.

Proceswinst

Het integrale karakter van de ISR leverde in alle opzichten proceswinst op. In de voorbereidingsfase werkten het Rijk en gemeenten samen om de stadsvernieuwing door verbeteringsplannen en herindelingsplannen van de grond te krijgen. De ISR-richtlijnen deden gemeenten naar elkaars plannen en nota's kijken; in verschillende gemeentearchieven zijn namelijk plannen en nota's van andere ISR-gemeenten aangetroffen die als voorbeeld dienden. De ISR-gemeenten voerden regelmatig onderling overleg; denk aan de wethoudersoverleggen waar staatssecretaris Schaefer bij aanwezig was. De ISR betekende een boost voor het ambtelijk apparaat; met name in de middelgrote steden. Alle gemeentelijke diensten en private partijen werden gedwongen hecht samen te werken; de ISR-richtlijnen vergden een integrale benadering van de stadsvernieuwing in al haar aspecten (ruimtelijk, welzijn, erfgoed, verkeersafwikkeling, parkeren, bedrijven). Door de buurtgerichte benadering kregen inspraak, participatie en medezeggenschap definitief een plaats in het stadsvernieuwingsproces. En tenslotte, door de integrale benadering konden verschillende subsidies worden 'gestapeld'.

Ruimtelijke impact

De buurtgerichte benadering betekende een stadsvernieuwing die uitging van behoud van objecten en structuren, waarbij de sociale en historische karakteristiek als basis voor de ingrepen dienden. Een groot gedeelte van de stadsvernieuwing is daardoor onopval-

lend: woningverbetering, restaureren van monumenten, aanhelen van gaten, herstel openbare ruimte en kademuuren, opschonen van binnenterreinen, ontrafeling van verkeersstructuur, verlichting van parkeerdruk, aanleg van riolering. Architecten kwamen door de buurtgerichte benadering voor een nieuwe opgave te staan.

Inpassingsarchitectuur vergde een totaal andere ontwerphouding in vergelijking met de voorgaande perioden. Bouwen voor de buurt had niet louter positieve resultaten. Hoewel functiemenging te allen tijde wenselijk werd gevonden, kreeg de woonbestemming soms een te sterke nadruk. Dat leidde tot eenzijdige woonmilieus, wat met name voor herontwikkelde, voormalige industrieterreinen een gemiste kans genoemd mag worden.

Een belangrijk onderdeel van de stadsvernieuwing is de herwaardering voor de historische binnenstad, waar de woonbestemming werd hersteld en de menging van functies gerespecteerd. Voor de erfgoedsector markeerde deze periode een omslag in het denken over erfgoedwaarden en de omgang daarmee, en de betekenis ervan bij grootschalige ruimtelijke ontwikkelingen. Door de gecombineerde subsidiëring van de ministeries van VRO en CRM en de koppeling met beschermde stadsgezichten kwam de nadruk van de stadsvernieuwing vooral op de historische binnensteden te liggen. Hierdoor ontstond een kwalitatief onderscheid in architectonische detaillering tussen de historische binnensteden en de negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse uitbreidingswijken. Voor gemeenten als Alkmaar, Dordrecht, Groningen, Haarlem, Leiden en Utrecht, hebben de ingrepen van toen het huidige succes van de historische binnensteden bepaald. Hier voegde de stadsvernieuwing onder de ISR de meeste ruimtelijke kwaliteit toe.

Kaart met daarop de nieuwbouw- en renovatieprojecten in het Oude Westen, 1984. Stadsarchief Rotterdam

nomen, die zich concentreerden aan de doorgaande wegen West-Kruiskade en de Nieuwe Binnenweg. Samen met de hoge woningdichtheid betekende dat veel verkeershinder en parkeeroverlast. Dreigende cityvorming en saneringsplannen hadden fors achterstallig onderhoud veroorzaakt en het ontbrak de buurt aan basisvoorzieningen voor onderwijs, gezondheidszorg, groen en speelplaatsen. Bewoners die het zich konden permitteren verhuisden. Door de lage huren kreeg de buurt veel nieuwkomers met een lage sociaaleconomische status die goedkope huisvesting zochten.

Het eerste protest tegen de verloedering van de buurt kwam van moeders die hun kinderen zagen opgroeien in een achtergestelde omgeving. Bij de verontruste moeders voegden zich actiebereide buurtbewoners. De in 1970 opgerichte bewonersorganisatie Actiegroep Het Oude Westen vervulde een voortrekkersrol in de stadsvernieuwing. De actiegroep oefende druk uit op de gemeente om een actief stadsvernieuwingsbeleid te voeren en stelde naar aanleiding van een onderzoek naar de woonomstandigheden randvoorwaarden voor de stadsvernieuwing.

De gemeenteraad wees het Oude Westen in 1974 aan als rehabilitatiegebied. In 1975 kreeg de buurt een Projectgroep Stadsvernieuwing, waarin de Actiegroep Het Oude Westen een meerderheid van stemmen had. Architecten Pietro Hammel en Nico Witstok hadden op initiatief van de Rotterdamse Kring van de BNA een opmerkelijke casestudy voor het Oude Westen gemaakt die door de actiegroep als *Ons Reconstructieplan* werd geadopteerd. Het plan bestond uit een bestemmingsplan en een verkeersplan. Het bestemmingsplan legde de vorm van de openbare ruimte en de bestemming van de gronden vast. Het verkeersplan reguleerde het autoverkeer en daarmee het gebruik van de openbare ruimte. *Ons Reconstructieplan* diende als onderlegger voor het uiteindelijke Bestemmingsplan voor het Oude Westen (1976) dat in hoofdzaak een woonbestemming kreeg.

Van de 5.200 woningen was 95% particulier eigendom. De gemeente wist daarvan 85% in handen te krijgen en droeg dit bezit over aan de corporaties. Van de woningvoorraad werd 40% vervangen door nieuwbouw, werd 40% op hoog niveau gerenoveerd en de resterende 20% onderging een 'kleine beurt plus'. Vrijwel geen enkele

woning in het Oude Westen werd overgeslagen. Om uitstroom van bewoners af te remmen, werd veel belang gehecht aan voorzieningen zoals het wijkcentrum Odeon, een medisch centrum, scholen, bejaardentehuizen en een filiaal van de Rotterdamse bibliotheek. De meeste

Woningbouwcomplex in de Josephstraat op de plek van een gesloopte kerk, 1978.
Stadsarchief Rotterdam

voorzieningen zijn gebouwd in combinatie met woningbouw waarbij de voorzieningen zich op de begane grond bevinden en de woningbouw op de verdiepingen. Onder de woningbouwcomplexen en de binnenterreinen is een aantal parkeergarages exclusief voor bewoners aangelegd. Tussen de lange smalle straten zijn enkele dwarsstraten ingevoegd, gecombineerd met open ruimte voor openbaar groen en speelgelegenheid. De operatie werd zo uitgevoerd dat het dagelijkse leven zoveel mogelijk ongestoord doorgang kon vinden en de sociale samenhang behouden bleef. Eerst werden de vrijgekomen bouwkvavels aan de Nieuwe Binnenweg en de West-Kruiskade bebouwd. Vervolgens werden de binnenstraten aangepakt.

De grootste verdienste van de vernieuwing van het Oude Westen was de in maatschappelijk opzicht gunstige werking van het principe van 'bouwen voor de buurt'. In de jaren tachtig trad een heterogene stabiliteit in waarbij segregatie is vermeden. De blijvers, de nieuwe stedelingen en de etnische groepen leven door elkaar heen.

Na de sloop van bouwkvavels kwam nieuwbouw of broodnodige openbare ruimte, 1975. Op de foto een speelplaats in de Gaffelstraat.
Stadsarchief Rotterdam

Abstede in Utrecht: bestaande structuren als volwaardige dragers van het vernieuwingsplan

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Tolsteegsingel, Zonstraat, Mecklenburglaan, Nicolaasweg, Markstraat, Bosboomstraat, Notenboomlaan, Ina Boudier Bakkerlaan, Notenboomlaan, Abstederdijk, Kromme Rijn)
1979 Goedkeuring verbeteringsplan Abstede

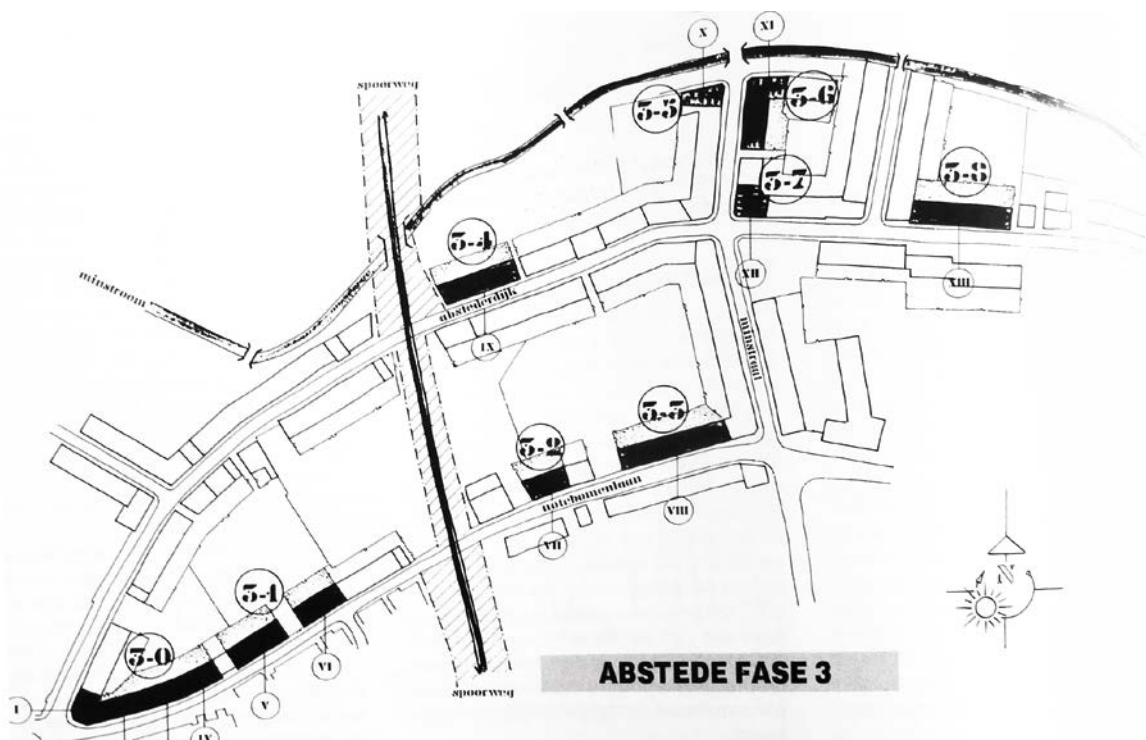
Voor de Utrechtse buurt Abstede werd een verbeteringsplan gemaakt dat aansloot op de karakteristiek van de buurt en op basis van bestaande structuren. Er werd gewerkt vanuit de bestaande stad en dat was gezien de voorgeschiedenis van Utrecht op z'n zachtst gezegd verrassend. De met cityvorming gepaard gaande groot-schalige ingrepen kregen namelijk nergens zo spectaculair gestalte als in Utrecht met de bouw van winkelcentrum Hoog-Catharijne. Voor een goede verkeersafwikkeling lag al enkele jaren een even zo ambitieus verkeersplan klaar van de Duitse verkeerskundig Feuchtinger. De negentiende-eeuwse buurten de Vogelenbuurt, Wittevrouwen, Buiten Wittevrouwen, de Oosterbuurt, Tolsteeg, Vaartsebuurt en Abstede zouden worden doorsneden door tangenten: autowegen met ontsluitingswegen naar de stedelijke rondweg. Ter plekke van Abstede zou de Oostelijke Invalsweg komen te liggen.

Abstede was een tuindersgebied met lintbebouwing van enkele boerderijen en tuinderswoningen met diepe tuinen en ruime binnenterreinen. De boerderijen en tuinderswoningen stonden aan de Abstederdijk en de Notenboomlaan. Door het gebied stroomde de Min, een zijtak van de

Abstede was een tuindersgebied met lintbebouwing van enkele boerderijen en tuinderswoningen met diepe tuinen en ruime binnenterreinen, luchtfoto 1917.

Het Utrechts Archief

Het smalle profiel van de hoofdstructuren en de bestaande bebouwing waren maatgevend voor de geplande ingrepen. De lintbebouwing werd verdicht met nieuwbouw.

Het Utrechts Archief

Kromme Rijn. Het goederenspoor Oosterspoorbaan doorsneed het gebied. Tussen 1880 en 1920 raakte het gebied dichter bebouwd. Door het plan voor de Oostelijke Invalsweg ontstond achterstallig onderhoud van de woningen. Ruim een derde van de woningen verkeerde in slechte staat en was dichtgespijkerd.

In 1975 zag de gemeente van het Verkeersplan Feuchtinger af en wees Abstede aan als stadsvernieuwingsgebied. De bewoners van Abstede hadden in 1977 het initiatief voor de planontwikkeling genomen. Op basis van inspraaksessies kwam de doelstellingsnota Basisprogramma Stadsvernieuwing Abstede (BASTA) tot stand. De gemeenteraad ontving het basisprogramma met groot enthousiasme en liet het tot een bestemmingsplan uitwerken. De conclusies van het basisprogramma vormden het uitgangspunt. In 1979 keurde de minister het verbeteringsplan voor Abstede goed. Het plan baseerde zich op stadsmorfologisch onderzoek. De bewoners hadden daarbij hulp gekregen van de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken die een belangrijke bijdrage leverde. Uitgangspunt was behoud van de historische structuur van de buurt. De Abstederdijk, de Notenboomlaan en de Minstream golden als hoofdkenmerk van Abstede en vormden de dragers van het verbeteringsplan. Ook het goederenspoor en de ruime binnenterreinen van de voormalige kwekerijen vormden belangrijke elementen van het plan. Het smalle profiel

van de hoofdstructuren en de bestaande bebouwing waren maatgevend voor de geplande ingrepen. De lintbebouwing werd verdicht met nieuwbouw en ook de ruime binnenterreinen werden in vrij grote dichtheden bebouwd, maar wel in de vorm van hofjes. Nieuwbouw werd aangepast aan de bestaande goothoogte. Ter compensatie van de dichte bebouwing zijn de tuinen van bestaande woningen vergroot en is een terrein aan de goederenspoorlijn ingericht als volkstuinencomplex; een referentie naar de oorspronkelijke functie van het gebied.

De ruime binnenterreinen werden in vrij grote dichtheden bebouwd, maar wel in de vorm van hofjes. Hier het Abstedehof, 1986. *Het Utrechts Archief*

Ter compensatie van de dichte bebouwing zijn de tuinen van bestaande woningen vergroot en is een terrein aan de goederenspoorlijn ingericht als volkstuinencomplex (boven, midden); een referentie naar de oorspronkelijke functie van het gebied. Luchtfoto uit 1999.

Het Utrechts Archief

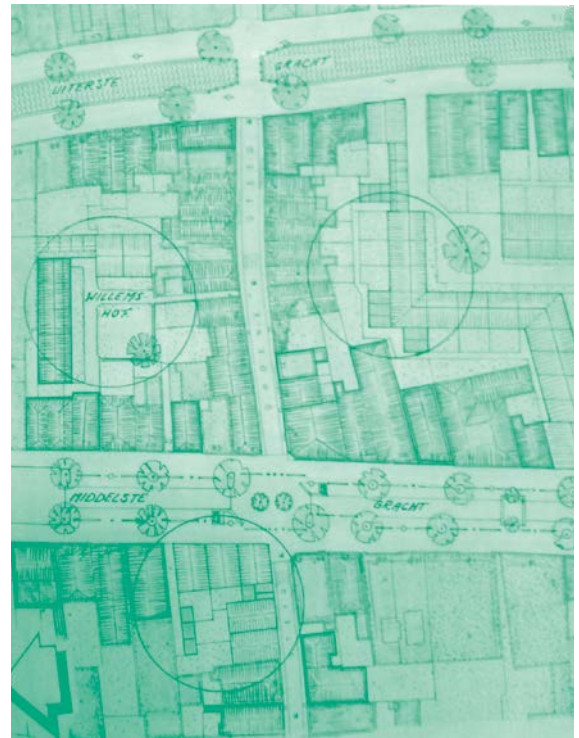
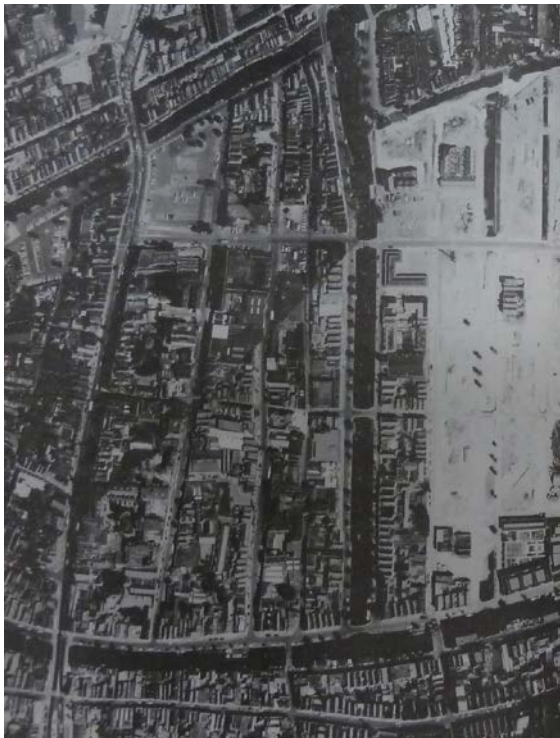
Pancras-Oost in Leiden: hoe een vervallen industriegebied werd heroverd als woonbuurt

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Hooigracht, Oude Rijn, de Herengracht, Nieuwe Rijn)
1978 Goedkeuring verbeteringsplan

Het verbeteringsplan voor Pancras-Oost toont hoe tijdens de stadsvernieuwing de binnenstad als woongebied werd heroverd. Pancras-Oost is een van de oudste stadsdelen binnen de Leidse singels, met een grotendeels dertiende-eeuws stratenpatroon. De noord-zuid lopende grachten hebben een ietwat bochtig verloop, dat herinnert aan hun oorsprong als polderwetering. De haaks op de weteringen lopende polderweg Groenestegen (nu Groenesteeg genaamd) vormde de ontsluitingsweg van waaruit de verstedelijking begon. De meest welgestelden en grotere bedrijven vestigden zich aan de Oude en Nieuwe Rijn. In het middengebied bouwden ambachtslieden hun woningen, veelal gecombineerd met bedrijfsruimten. Te midden van de woningen bevond zich industrie zoals ververijen, bierbrouwerijen, touwslagerijen, scheepsmakerijen en houttuinen. Opmerkelijk waren de tientallen woonhofjes. Sinds de Middeleeuwen kende de buurt een uitgebalan-

ceerde functiemenging, maar dat veranderde tegen het einde van de negentiende eeuw toen zich aan de Middelste- en Uiterstegracht grootschalige conserven- en textiel fabrieken vestigden. In de jaren vijftig werden de twee grachten gedempt, uit hygiënische overwegingen en om de bereikbaarheid van de fabrieken te verbeteren. Het mocht niet baten: in de jaren zestig trokken de meeste fabrieken weg. Het Leidse saneringsplan uit 1961 had grote consequenties voor de buurt: Pancras-Oost zou een handels- en kantorencentrum worden, uitstekend bereikbaar via de brede Ir. Driessenstraat. De woonfunctie was compleet ondergeschikt geraakt.

Toen Pancras-Oost in 1978 werd voorgedragen als ISR-vernieuwingsgebied stond het te boek als 'één van de moeilijkste en ingewikkeldste stadsvernieuwingengebieden in de Leidse binnenstad'. Het gebied was inmiddels zo verkrot – niemand investeerde meer in dit toekomstige saneringsgebied – dat er van de 656 panden 309 onbewoond waren. Het gehele middengebied was uitgehold door sloop, weggetrokken bedrijven en verkrotting. De Ir. Driessenstraat was nooit afgerond met bebouwing. Betreurd werd het kale straatbeeld van de

Pancras-Oost op een luchtfoto van ca. 1975 (boven) en het verbeteringsplan (rechts) uit 1978. Het idee van de historische woonhof kreeg gestalte in het moderne woonerf, met dezelfde nadruk op beslotenheid en een centrale openbare ruimte. Gaten in de straatwand werden zorgvuldige opgevuld met woningen, verdwenen straathoeken kregen weer definitie door kleinschalige nieuwbouw.

Erfgoed Leiden en omstreken

Pancras Oost: verkrot binnenterrein ca. 1970, nieuwbouw Zwarthandspoorten, tot woningen verbouwd bedrijfspand aan de Uiterstegracht, aanheling met nieuwbouw hoek 3e Groenesteeg, gerestaureerde panden naast nieuwbouw (allen ca. 1980).
Erfgoed Leiden en omstreken

Historisch ruimtelijke waarderingskaart van de RDMZ, een van de kaders voor de Alkmaarse stadsvernieuwing, 1979.
Regionaal Archief Alkmaar

In 1973 stelde de RDMZ het college van B & W informeel in kennis van het voornemen om de historische binnenstad van Alkmaar als beschermd stadsgezicht aan te wijzen. Het college kon zich daar vinden. In de eerste fase van de aanwijzingsprocedure werd gedacht aan delen van de oostelijke binnenstad, inclusief enkele grachten. Dat leidde tot een intentieverklaring op grond waarvan het college opdracht gaf om bij de voorbereiding van de rehabilitatieplannen voor de binnenstad te handelen alsof het reeds een wettelijk aangewezen beschermd stadsgezicht zou gelden. In 1975 ging de afdeling bouwkunde Openbare Werken over tot het opmeten en tekenen van vrijwel alle gevelwanden in de binnenstad. De afdeling maakte de tekeningen volgens de normen van de RDMZ en voorzag ze van aanduidingen van materiaaltoepassing en indicaties voor de datering van de bouwperiode. Voor de uitwerking en uitvoering van de rehabilitatieplannen had de RDMZ een inventarisatie van de historische binnenstad gemaakt. Voor het oostelijk deel van de binnenstad resulteerde dat in een 'esthetische kwaliteitenkaart' die sinds 1975 als uitgangspunt werd gehanteerd.

Nieuwbouw volgt de historische rooilijn aan de Keizerstraat, 1985.
Regionaal Archief Alkmaar

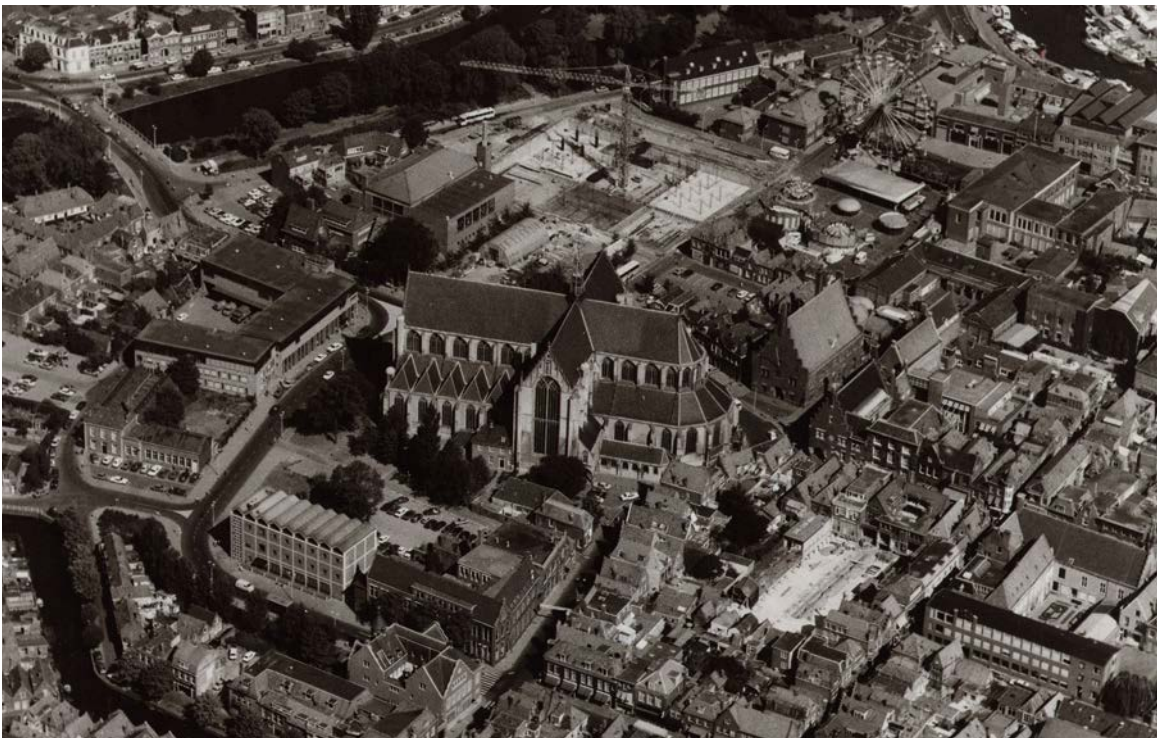

Rondom de Grote Kerk en de nieuwe pleinen (voormalige kaalgeslagen gebieden) heeft de nieuwbouw een stedelijk karakter, hier in de Koorstraat, 1985.

Regionaal Archief Alkmaar

Toen Alkmaar in 1978 als middelgrote stad bij voorrang in aanmerking kwam voor de ISR, diende de gemeente een verbeteringsplan in voor het oostelijke deel van de binnenstad en een herindelingsplan voor het gebied rond de Grote Kerk. Een van de belangrijkste uitgangspunten voor de stadsvernieuwing betrof het behoud van de karakteristiek van de buurt en de kenmerken van de bebouwing. Dat betekende hoofdzakelijk woningverbetering. Ook van de slechtere panden, dat gepaard ging met aanzienlijke inspanningen en financiële offers. Het beschermd stadsgezicht had behalve op panden ook betrekking op walmuren, bestrating en stoepen. Daarnaast bestonden de fysieke maatregelen onder andere uit het realiseren van nieuwbouw. Over nieuwbouw in de binnenstad had de gemeente een vrij uitgesproken mening. In de binnenstad ontbrak een 'krachtig contrapunt van sprekende hedendaagse bouwkunst'. De nieuwbouw moest een eigentijdse vormtotaal krijgen, maar wel bij de schaal en het materiaalgebruik van de traditionele bebouwing aansluiten.

Het oostelijke gedeelte van de middeleeuwse binnenstad bestaat uit compacte bebouwing aan smalle grachten, kaden, straten en stegen. Er was van oudsher een sterke verwevenheid tussen wonen en werken. Het verbete-

Erfenis van het Basisplan voor de binnenstad van Alkmaar (1967): rond de Grote Kerk lagen in 1975 hele stukken braak.

Regionaal Archief Alkmaar

ringsplan had een ver doorgevoerde pandsgewijze aanpak en werd per bouwblok uitgewerkt. De fijnmazige structuur bleef behouden. De bestaande panden werden gerestaureerd of gerenoveerd. De nieuwbouw op de kaal geslagen terreinen voegt zich door de kleine schaal, de vergelijkbare typologie, vergelijkbaar materiaalgebruik en terughoudende – zij het eigentijdse - architectuur naadloos in de historische omgeving. Zo werd het oostelijke deel van de binnenstad weer een aantrekkelijke woonbuurt met kleinschalige, niet hinderlijke bedrijvigheid.

De omgeving rond de Grote Kerk is het oudste gedeelte van de middeleeuwse binnenstad. Het gebied heeft van oudsher een onregelmatige kavelmaat door de oorspronkelijke inrichting met kloosters en hoven rond de kerk. De kloosters en hoven zijn gesloopt. Daarvoor in de plaats zijn grote gebouwen met een openbaar karakter gekomen. Door de onregelmatige structuur én de grootschalige kaalslag bood de omgeving van de Grote Kerk aanzienlijk minder aanknopingspunten voor inpassingsarchitectuur. De invloed van het beschermd stadsgezicht was veel minder groot dan in rest van de binnenstad. In dit gebied is gezocht naar een synthese tussen de centrumfunctie van de binnenstad met goede bereikbaarheid voor de regio en versterking van de woonfunctie. Nieuwbouw vond er op een veel grotere schaal plaats, maar er is wel per gebied genuanceerd: van grootschalige complexen met bedrijfsruimte op de begane grond en woonruimte op de verdiepingen tot subtiel invoegen in het nog oude middeleeuwse weefsel. Rondom de Grote Kerk en de nieuwe pleinen (de voormalige kaalgeslagen gebieden) heeft de nieuwbouw een stedelijk karakter, in de smalle achterafstraten is de nieuwbouw kleinschaliger en is aansluiting gezocht bij de fijnmazige middeleeuwse structuur.

De Kinkerbuurt in Amsterdam: hoe inspraak in de projectorganisatie werd georganiseerd

1977 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Bilderdijkgracht, Jacob van Lennepkanaal, Kostverlorenvaart)

1977 Goedkeuring herindelingsplan Kinkerbuurt I, II en III

1978 Goedkeuring herindelingsplan Kinkerbuurt IV B en C

1980 Goedkeuring herindelingsplan Kinkerbuurt VII

De Kinkerbuurt was het eerste ISR-gebied in Amsterdam en diende als proeftuin voor inspraak en projectorganisatie. In het prille begin van de stadsvernieuwing rommelde het flink in de Kinkerbuurt, maar gaandeweg ontwikkelde het radicaal activistisch buurtverzet zich tot het algemeen geaccepteerde instrument van inspraak.

De dienst Publieke Werken had in 1953 het plan gelanceerd om de laat negentiende-eeuwse arbeidersbuurt binnen tien à vijftien jaar te slopen voor de uitbreiding van het Wilhelmina Gasthuis. Dat plan ging niet door, maar de toekomst van de Kinkerbuurt bleef tot het einde van de jaren zestig onzeker. In de eerste gemeentelijke *Nota Stadsvernieuwing* (1969), die zich op de Jordaan, de Dapperbuurt en de Kinkerbuurt richtte, was naast sanering en kaalslag ook sprake van woningverbetering. In deze

Affiche, ca. 1975.

Geheugen van Nederland

Luchtfoto van de Kinkerbuurt, 1973.
Stadsarchief Amsterdam

Affiche voor een feestelijke protestvergadering over de toekomst van de Kinkerbuurt van de Aktiegroep Kinkerbuurt BBK, 1969.
Geheugen van Nederland

nota werd ook geconcludeerd dat 80% van de woningen in de Kinkerbuurt slecht was. Er bestond echter geen duidelijkheid of de Kinkerbuurt in aanmerking kwam voor sanering of woningverbetering. De Kinkerbuurters wachtten het besluit van de gemeente lijdzaam af totdat kunstenaars in spijkerpakken, die lid waren van de Bond van Beeldende Kunstenaars (BBK), de Aktiegroep Kinkerbuurt BBK oprichtten om de 'apathische bewoners' van de Kinkerbuurt wakker te schudden en te activeren tot verandering van hun leefomgeving. De bewoners waren niet direct om, maar kregen gaandeweg wel sympathie voor de actiegroep die contacten onderhield met de politieke partijen in de buurt en het conservatieve wijkcentrum. Al snel werd voor de Kinkerbuurt de Open Werkgroep opgericht waarin alle organisaties, verenigingen, politieke partijen en actiegroepen waren vertegenwoordigd. Het was een experiment dat moest leiden tot de oprichting van een wijkopbouworgaan met een duidelijke organisatiestructuur. Voor een aantal steeds terugkerende onderwerpen werden subgroepen opgericht, waaronder een subgroep van echte (dat wil zeggen, autochtone) Kinkerbuurters in de Woon Aktie Kinkerbuurt (WAK).

In de tweede *Nota Stadsvernieuwing* (1971) werd de Kinkerbuurt-Zuid als reconstructiegebied opgevoerd en

de Kinkerbuurt-Noord als instandhoudings- of rehabilitatiegebied. Voor de bebouwing van de open gaten zou de Dienst Stadsontwikkeling met de bewoners overleg voeren. Voor dit overleg werd een 'programgroep' gevormd met vertegenwoordigers van de belangrijkste groeperingen in de Kinkerbuurt. In een serie gesprekken tastten de ambtenaren van de dienst Stadsontwikkeling en de leden van de programgroep elkaar af. Er was een twistpunt met betrekking tot de negen blokken in de Kinkerbuurt-Zuid; het ging om het al of niet handhaven van het stratenpatroon. De Open Werkgroep stuurde in het voorjaar van 1972 een motie aan de gemeenteraad. Het eisenpakket van de Open Werkgroep bestond uit: bouwen in open gaten; sloop en nieuwbouw in fasen; sloop alleen in geval van bouwvalligheid; alleen de gemeente en corporaties mochten in de Kinkerbuurt bouwen; nieuwbouw en gerenoveerde woningen moesten voor de oorspronkelijke bewoners van de Kinkerbuurt beschikbaar zijn.

De eerste stadsvernieuwingsactiviteiten in Amsterdam concentreerden zich bij de dienst Stadsontwikkeling. Toen planmatige uitvoering in zicht kwam, werden andere diensten in het proces betrokken. De betrokkenheid van een groot aantal diensten en de wens om buurtgericht te werken vroegen om een variant in de organisatie van het ambtelijk apparaat. Elke stadsvernieuwingsbuurt in Amsterdam kreeg daarom een eigen projectgroep. In 1973 werd voor de Kinkerbuurt een ambtelijke projectgroep ingesteld. In 1974 stelde de gemeenteraad het globale bestemmingsplan vast, wat successievelijk uitgewerkt moest worden. Het bestemmingsplan gaf globaal de hoofdlijnen aan, de gedetailleerde invulling werd gemaakt door de projectgroep die steeds overleg voerde met bewoners van de verschillende buurtdelen.

Forumdiscussie in het Aktiecentrum Jacob van Lennepstraat 213, met als thema Aktie voor het kleinbedrijf in de Kinkerbuurt, 1982. *Stadsarchief Amsterdam*

Koningin Juliana bezoekt de Kinkerbuurt in 1971. *Stadsarchief Amsterdam*

Vanwege het directe contact tussen de projectgroep en de bewoners van de Kinkerbuurt, wijzigde de rol van de Open Werkgroep. Het botste soms enorm tussen de projectgroep, de Open Werkgroep en de bewoners. Blijkbaar verschilden de belangen onderling nog wel eens. Na een aanvaring tussen de bewoners van de Tollensbuurt en de Open Werkgroep werd een nieuw overlegmodel bedacht. Er kwamen werkgroepen met vertegenwoordigers van direct belanghebbenden. Deze overlegstructuur werkte weliswaar beter, maar sommige bewoners voelden zich gepasseerd. Dat leidde bijvoorbeeld tot de oprichting van de radicale Beetsgroep (uit de Nicolaas Beetsbuurt). Ook in de nieuwe overlegstructuur ging het nog wel eens mis. Zo stonden Werkgroep Straat (voor de herprofilering van de straten) en de winkeliersvereniging Kinkerheye ineens lijnrecht tegenover elkaar. In de jaren 1975-1976 werd de ambtelijke projectgroep beter bemand en de organisatie van belanghebbenden verstevigd.

De stadsvernieuwing in de Kinkerbuurt verdienen in fysiek opzicht misschien geen schoonheidsprijs, maar de meeste partijen konden zich tenminste in de herindelingsplannen vinden. Het college van B & W stelde de verschillende uitwerkingen in 1975, 1977 en 1978 vast. Vanwege de ISR werd in 1977 het voorstel om drie herindelingsplannen voor de Kinkerbuurt I, II en III aan te wijzen als ISR-gebied in gereedheid gebracht. Met positief resultaat, want Gedeputeerde Staten van Noord-Holland noemden in hun advies de aanpak van de gemeente Amsterdam pragmatisch en realistisch.

Het Schipperskwartier in Den Haag: rigoureuze sloop-nieuwbouw in 'dorpse stijl'

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Haagse Trekvliet (Bontekoekade), Goudriaankade, Rijswijkseweg, spoorbaan Den Haag-Delft)

Het Schipperskwartier was bij zijn bewoners geliefd om zijn dorpse karakter. 'Bouwen voor de buurt' werd in dit vernieuwingsgebied ingezet om dat dorpse karakter te behouden voor de oorspronkelijke bewoners. Het leverde naar onze huidige maatstaven een eenzijdige woonbuurt op.

In een voormalige polder ten zuidoosten van station Den Haag Holland Spoor ligt het Schipperskwartier,

afgesneden van de stad door water, spoor en een doorgangsweg. Vanaf 1885 verrezen hier de eerste woningen langs de Rijswijkseweg. Erachter bouwden speculanten complexen van rug-aan-rugwoningen rondom hofjes, maar zonder strataanleg, een situatie die tot in de jaren zeventig het gebied vrijwel ontoegankelijk maakte. Na het graven van het Laakkanaal en de Laakhavens rond 1900 veranderde niet alleen de waterhuishouding – waarmee wateroverlast een terugkerend probleem werd – maar ook het karakter van de buurt. Het Schipperskwartier kreeg een sterke verbondenheid van wonen en werken. Bedrijvigheid was overal: opslagruimten onderin de huizen aan de Goudriaankade en de Bontekoekade en kleine bedrijven op de achterterreinen. De Goudriaankade werd een ligplaats voor beurtschippers

Het Schipperskwartier in 1990. De 'eenvoud en doelmatigheid van het vernieuwingsproces' kwam tot stand door eenvoudige verkavelingsvormen en de toepassing van slechts drie woningtypen.

Haags Gemeentearchief

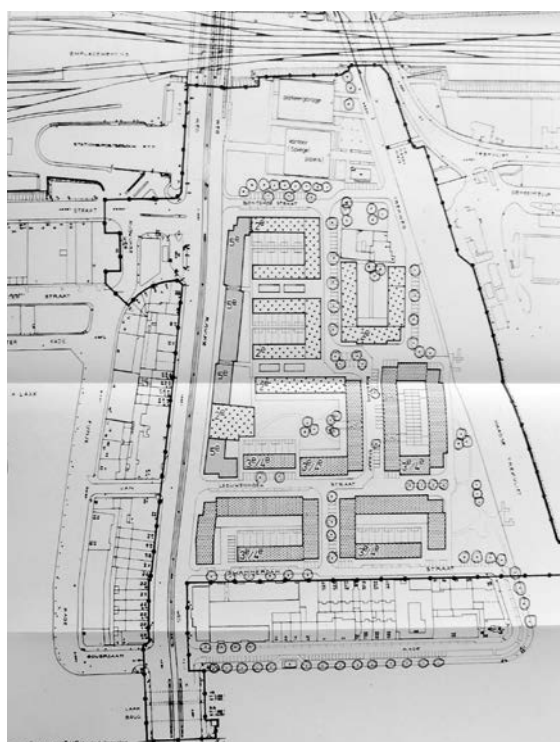
In het midden op de foto: het Schipperskwartier ligt ten zuidoosten van station Den Haag Holland Spoor, afgesneden van de stad door water, spoor en een doorgangsweg. Foto uit 1976. *Haags Gemeentearchief*

en hieraan dankte de buurt haar naam. Op de zuidoostelijke punt van de buurt stond het smalle, hoge gebouw van het Gemeentelijke Havenkantoor, als poort naar de Laakhavens. Begin jaren zeventig woonden ongeveer 1.300 mensen in het Schipperskwartier, onder wie relatief veel jongeren. De technische staat van de woningen was uitermate slecht en buurt- en groenvoorzieningen ontbraken volledig. Toch waardeerden bewoners hun buurt door het dorpsse, intieme en rustige karakter.

Vanaf 1970 illustreren de plannen voor het Schipperskwartier de snelle veranderingen in het stedenbouwkundig denken over de stad. In het Ontwerp-Structuurplan voor Den Haag uit 1970 werd de wijk nog bestemd tot bedrijfsgebied, als onderdeel van de bedrijvengordel die rondom de 'city' gedacht was. Met de sanering werd gestart in het noordelijke deel van de wijk, waar tegen het spoortalud een groot kantoorgebouw verrees. Bewonersactie – de in 1972 opgericht actiegroep noemde zich 'Het Vergeten Dorp' – zorgde ervoor dat het Schipperskwartier eind 1976 haar woonbestemming terugkreeg. Begin 1978 werd in een bouwteam gestart met een eerste verkenning naar de vernieuwingsmogelijkheden van het gebied. In de toelichting op de herindelingsplannen werd de doelstelling voor de ingrepen als volgt geformuleerd: 'Gestreefd zal worden door middel van nieuwbouw voor de huidige bewoners de woonfunctie in het Schipperskwartier te behouden en een zodanige inrichting van de ruimte na te streven dat de

nadelen van de ligging en de omvang van de buurt tot een minimum gereduceerd worden en het dorpsachtige karakter behouden kan blijven'.

Alle bebouwing tussen de Swammerdamstraat en Goudriaankade was inmiddels eigendom van de gemeente. In tegenstelling tot de rest van de buurt was in het Eerste Herindelingsplan het uitgangspunt behoud van de bestaande bebouwing, die hier met name bestond uit bedrijven in de plint en bovenwoningen. Op het braakliggende terrein op de kop van het bouwblok – een voormalig industrieterrein – kwam een complex van sociale woningen, bestemd voor de bewoners van het eerste sloopgebied. Ongeveer in het midden van het bouwblok kwam nieuwe bedrijfsruimte voor de uitplating van kleine bedrijven die zich nu middenin de woonbuurt bevonden. Nadat de eerste bewoners en bedrijven over waren naar hun nieuwe behuizing, werd het 'Tweede en Derde Herindelingsplan' vastgesteld. Vrijwel alle bebouwing werd gesloopt. Zo kon het gehele plangebied 40 centimeter worden opgehoogd waarmee wateroverlast voortaan werd voorkomen. De 'eenvoud en doelmatigheid van het vernieuwingsproces' kwam tot stand door eenvoudige verkavelingsvormen en slechts drie woningtypen toe te passen. Om toch de gewenste

Nieuwbouw werd gefaseerd uitgevoerd, zodat bewoners direct binnen de wijk konden verhuizen, 1981.

Haags Gemeentearchief

Langs de grenzen van de wijk kwam relatief forse bebouwing, Bontekoekade, 1987.
Haags Gemeentearchief

afwisseling in het straatbeeld te krijgen werden de typen over het gehele plangebied verspreid: in totaal 60 eengezinswoningen, 84 twee-op-een woningen (twee kleine woningen boven een bejaardenwoning) en 186 portieketagewoningen (voornamelijk sociale huur). De bouw diende qua hoogte en verkavelingswijze een continuering van het dorpsachtige karakter van het Schipperskwartier te zijn. Aan de Trekvlies kwam een openbaar park. De interne verkeersstructuur werd ingrijpend gewijzigd, met een duidelijk onderscheid in hoofdroutes en woonerven.

De stadsvernieuwing heeft de kwaliteit van de woningen en de woonomgeving duidelijk verbeterd, maar het 'bouwen voor de buurt' leverde hier een bijzonder eenzijdige woningvoorraad op van relatief kleine, goedkope woningen.

In het binnengebied was de bebouwing kleinschaliger, Swammerdamstraat, 1987.
Haags Gemeentearchief

4 Overzicht 14 Interim Saldo gemeenten

	ISR vanaf	Aantal en type stadsvernieuwingsgebieden	Specifieke problematiek	Specifieke uitgangspunten/aanpak stadsvernieuwing	Koppeling met beschermd stadsgezicht (in voorbereiding/aangewezen)	Organisatie en werkwijze
Algemeen	1977	32 historische binnenstadsbuurten, 57 vooroorlogse woonwijken, 8 industrie/woongebieden	Woningen in slechte bouwkundige staat, leegstand, weinig differentiatie in huishoudens, schrale groenvoorzieningen, weinig speelgelegenheid, hoge parkeerdruk, ontbreken/slechte riolering, hinderlijke bedrijven.	Verbeteren woonomgeving, versterken woonfunctie, bouwen voor de buurt, behoud van de ruimtelijk/historische karakteristiek.		
Alkmaar	1978	2 historische binnenstadsbuurten; 1 vooroorlogse woonwijk, 1 industrie/woongebied	Hoge parkeerdruk in de Spoorbuurt, kaalslag rondom Grote Kerk na saneringsplannen, groot industrieterrein in de nabijheid van de woonkern.	Vraag om sprekende hedendaagse bouwkunst, nadruk op welzijn/maatschappelijke aspecten	BS Binnenstad (1973/1988)	Werkgroep per wijk, ondersteund door sub -en facetgroepen' bv maatschappelijke begeleiding of verbetering woonomgeving. Terughoudend met inspraak.
Amsterdam	1977	3 historische binnenstadsbuurten, 8 vooroorlogse woonwijken, 2 industrie/woongebieden	Actief bewonersverzet.	Met Jan Schaefer als wethouder vanaf 1978 werden 'behoud en herstel' en 'bouwen voor de buurt' een succes.	BS Binnenstad (1988/1999)	Projectgroepen met uitsluitend ambtenaren, groot mandaat. Bewonersinspraak buiten projectorganisatie om.
Arnhem	1979	5 vooroorlogse woonwijken	Arbeiderswijken met een lange traditie van sanering en vernieuwing: Klarendal en St. Marten. Na Amsterdam de grootste rosse buurt in het Spijkerviertel.	x	x	Een projectgroep per wijk. Een 'verbouwleider' begeleidde particuliere woningeigenaren bij subsidieaanvragen.
Delft	1979	3 vooroorlogse woonwijken; 1 industrie/woongebied	x	Nadruk op de sociale aspecten: bewoners hadden relatief veel invloed	x	Projectgroep per wijk, bestaande uit ambtenaren en bewoners.
Den Haag	1977	2 historische binnenstadsbuurten; 6 vooroorlogse woonwijken	Grootste stadsvernieuwingsgebied van Europa (de Schilderswijk). Trage start stadsvernieuwing, nadruk tot 1980 nog op cityvorming.	Na 1980 nadruk op het culturele aspect van de stadsvernieuwing: relatief veel ruimte voor het scheppen van een geheel nieuwe omgeving.	BS Centrum (jaren '70/1994)	Projectgroepen bestaande uit ambtenaren en wijkvertegenwoordigers. Pas laat ingesteld (1981) en minder democratisch dan in bijv. Rotterdam.
Dordrecht	1979	2 historische binnenstadsbuurten; 1 vooroorlogse woonwijk; 1 industrie/woongebied	Kaalslag in de binnenstad na saneringsplannen.	Nadruk op verwerving van panden, minder op voorzieningen en openbare ruimte.	BS Dordrecht (ca. 1979/1988)	Projectgroep per wijk, bestaande uit ambtenaren en wijkvertegenwoordigers, relatief weinig slagkracht.
Groningen	1977	5 historische binnenstadsbuurten; 1 vooroorlogse woonwijk.	Relatief veel particulier woningbezit.	Stimulering particuliere woningverbetering door kwaliteitsimpuls openbare ruimte. De binnenstad als 'ontmoetingsruimte'.	BS Binnenstad (ca. 1975/1991)	Uniek: slechts één projectgroep Stadsvernieuwing met een Werkgroep Binnenstadsgebieden.
Haarlem	1978	4 historische binnenstadsbuurten; 2 vooroorlogse woonwijken	x	Kleinschalige aanpak, die aansloot bij historisch gegroeide samenlevingsverbanden. Eigen term: 'wijkvernieuwing' ipv stadsvernieuwing.	BS Centrum (1977/1990)	Projectgroep met ambtelijke deskundigen en vertegenwoordigers van de wijkbewoners, maar weinig beslissingsbevoegdheid.
Hilversum	1979	2 vooroorlogse woonwijken	Nijpende woningnood in Hilversum en het Gooi.	Stadsvernieuwing als sociaal proces, primair gericht op het verbeteren van de leefomstandigheden in verouderde buurten.	x	Projectgroep per wijk bestaande uit ambtenaren en wijkvertegenwoordigers.
Leeuwarden	1979	1 historische binnenstadsbuurt; 3 vooroorlogse woonwijken	Verpauperde historische binnenstad. Walmen en karakteristieke pijpen in slechte staat.	x	BS Leeuwarden (1973/1982)	Een projectgroep van ambtenaren werkte samen met een 'kontakgroep' van bewoners en andere belanghebbenden, redelijk invloedrijk.
Leiden	1977	9 historische binnenstadsbuurten; 4 vooroorlogse woonwijken.	Vanaf '60 massale sluiting fabrieken, grote werkloosheid. Van 1970-1993 artikel 12-status.	Focus op de binnenstadsbuurten; koppeling met beschermd stadsgezicht en vroege inbedding ruimtelijke en historische waarden.	BS Leiden binnen de Singels (jaren '70/1981)	Projectgroepen. Bewonersparticipatie in de knel door hoge snelheid van plannenmaken.
Rotterdam	1977	12 vooroorlogse woonwijken; 2 industrie/woongebieden	Groot aandeel laat 19e/vroeg 20ste-eeuwse arbeidersbuurten. Verpauperde havengebieden in centrum. Grote sociale problematiek, sterk teruglopend bevolkingsaantal, komst immigranten.	Vooruitstrevend 'Rotterdams model': een gedecentraliseerde projectorganisatie, coalities met bewoners, de massale aankoop van particulier woningbezit, en het bouwen voor de buurt.	BS Delfshaven (1966/1969)	Projectgroepen met groot mandaat, vielen direct onder de wethouder. De vertegenwoordigers van de buurtbewoners waren standaard met één persoon meer dan de ambtenaren vertegenwoordigd.
Schiedam	1979	1 historische binnenstadsbuurt, 2 vooroorlogse woonwijken, 1 industrie/woongebied	Leegstand en verpaupering door wegtrekende havenindustrie (oa jenever). Kaalslag na sanering van grote delen van de binnenstad.	x	BS Schiedam (jaren '70/2005)	Projectorganisatie van bewoners en ambtenaren.
Utrecht	1977	3 historische binnenstadsbuurt, 7 vooroorlogse woonwijken.	Wantrouwende bewoners na Hoog Catherijne/sloop stationsbuurt en saneringen in de Daalsebuurt.	Overwegend volkshuisvestelijke aanpak: leidde tot een grote hoeveelheid (kleine) plannen voor renovatie en sloop-nieuwbouw. Een integrale buurt- of wijkgerichte visie ontbrak.	BS Utrecht (jaren '60/1975)	Projectorganisatie (later wijkbureaus) met relatief beperkte visie, mandaat en slagkracht. Nauwelijks bewonersinspraak.

5 Stadsdossiers

Acht jaar lang, tussen 1977 en 1985, werkten de veertien voor de Interim Saldo Regeling verkozen gemeenten aan zogenaamde verbeterings- en herindelingsplannen van bijna honderd buurten. Die plannen zijn teruggevonden in de verschillende gemeentearchieven en vormen de kern van dit onderzoek. Gezamenlijk geven de plannen uit deze periode inzicht in de problematiek en aanpak van de belangrijkste Nederlandse stadsvernieuwingsgebieden: van de notoire Haagse Schilderwijk of het gevierde Rotterdamse Oude Westen tot de veel minder bekende, maar vaak uiterst zorgvuldige projecten in bijvoorbeeld Leiden, Hilversum of Alkmaar.

Deze stadsdossiers zijn het resultaat van een eerste verkenning in de diverse gemeentearchieven, gecombineerd met veldwerk. Elke gemeente heeft de plannen op een andere plek in het archief opgeborgen, soms heel overzichtelijk bij elkaar, vaker echter verspreid over de archieven van bijvoorbeeld verschillende projectgroepen. Soms zijn de plannen niet teruggevonden, of was er slechts summiere informatie voorhanden. En sommige steden hebben zoveel vernieuwingsplannen gemaakt, dat deze inventarisatie zich beperkt tot de eerste en/of belangrijkste plannen. Het is daarom met nadruk een eerste inventarisatie van de stadsvernieuwingsactiviteiten in deze periode.

Alkmaar

Oostelijk Deel Binnenstad I

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Noordhollands Kanaal, Limmerhoek, Laat, Huigbrouwerstraat, Mient, Voordam). Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Binnenstad. Zie voor de gebiedsbeschrijving het voorbeeldgebied Alkmaar Binnenstad.

Spoorbuurt

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Stationsweg, Noordhollands Kanaal, Tesselsebrug, Geestersingel, Geesterweg, Scharlo, Bergerweg, Van Teylingenstraat)

De Spoorbuurt is een laat negentiende-eeuwse woonbuurt bij het station met dicht opeenvolgende smalle straten en kleine woningen met veel particulier woningbezit. Naast achterstallig woningonderhoud vanwege de saneringsplannen, was een specifiek probleem de hoge parkeerdruk door auto's van bewoners, treinreizigers en spoorwegpersoneel. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was het behouden van het karakter van de Spoorbuurt als woonbuurt en geen grote kantoren toe te staan. De ingrepen waren ruimtelijk niet opvallend: woningverbetering, minimale sloop van woningen voor aanleg van groenvoorzieningen en speelgelegenheden, herinrichting van straten met éénrichtingsverkeer,

parkeren voor vergunningshouders, aanleg of vervanging van riolering. Het resultaat is een woonbuurt waarvan het historische karakter zowel sociaal, ruimtelijk als architectonisch behouden is gebleven.

Grote kerk en omgeving

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Singelgracht, Tesselsebrug, Afsesneden Kanaalvlak, Doelenkluft, Doelenstraat, Gedempte Nieuwesloot, Sint Laurensstraat, Koorstraat, Lindegracht, Clarissenbuurt) Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Binnenstad. Zie voor de gebiedsbeschrijving het voorbeeldgebied Alkmaar Binnenstad.

Schermereiland/Eilandswal

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Nieuwe Schermerweg, Edisonweg, Oudorperdijkje, Schermerweg, Scheepsjagerstraat)

Dit gebied was oorspronkelijk een eiland buiten de vestinggracht met een historische verwevenheid van wonen en ambachtelijke industrie. Het uitgangspunt van het herindelingsplan was het vervangen van industrie voor woningbouw, die aansloot op de bestaande woningen en het reconstrueren van de bedrijventerreinen. Ingrepen waren het verplaatsen van hinderlijke bedrijven, nieuwbouw op vrijgekomen terreinen, woningverbetering en -aanpassing voor onder andere

senioren. Het resultaat was een structurele functiewijziging van industrie naar wonen, waarbij de waterrijke omgeving als meerwaarde werd ingezet voor het nieuwe woongebied.

Amsterdam

Kinkerbuurt

1977 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Bilderdijkgracht, Jacob van Lennepkanaal, Kostverlorenvaart)

De Kinkerbuurt is een laat negentiende-eeuwse woonbuurt met revolutiebouw voor arbeiders aan lange, evenwijdig aan elkaar gelegen straten. In verhouding tot de bouwhoogte zijn de straten smal. De Kinkerstraat verdeelt de buurt in een zuidelijk en noordelijk deel. De buurt was midden jaren zeventig sterk verpaupert geraakt. Door sloop van krotten waren er gaten in de bouwblokken gevallen. Het ontbrak de Kinkerbuurt aan groenvoorzieningen en speelgelegenheid. Het zuidelijke deel van de Kinkerbuurt was er het slechtst aan toe. Uitgangspunten voor vernieuwing verschilden per buurt. In het zuidelijke deel van de Kinkerbuurt betekende vernieuwing vooral sloop-nieuwbouw en in het noordelijke deel zowel sloop-nieuwbouw als woningverbetering. De stedenbouwkundige structuur van het zuidelijke deel van de Kinkerbuurt werd gewijzigd door twee bouwblokken een kwartslag te draaien en de aanleg van twee

pleinen. In het noordelijke deel van de Kinkerbuurt is de oorspronkelijke structuur nagenoeg niet gewijzigd; de nieuwbouw voegt zich in het bestaande weefsel.

Indische Buurt

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Lozingskanaal, Westelijke Merwedekanaaldijk, Ringdijk, spoorbaan Amsterdam-Amersfoort)

De Indische buurt is in twee perioden tot stand gekomen. Het noordoostelijke deel, ook wel de 'oude Indische buurt' tussen 1901-1915; het jongere gedeelte van de buurt vanaf 1924. In het stratenpatroon van de oude Indische buurt is in de lange, evenwijdig aan elkaar gelegen straten de polderstructuur nog te herkennen. De buurt kenmerkt zich door revolutiebouw met alkoofwoningen. De jongere buurt is gebouwd op met zand opgespoten terrein waardoor bij de aanleg geen rekening gehouden hoefde te worden met de polderverkeering. In de meer gevarieerde stratenopzet werden portiekwoningen in de stijl van de Amsterdamse School gebouwd. De woningen waren midden jaren zeventig verouderd en een groot deel verkeerde in slechte bouwtechnische staat. De oude Indische Buurt ontbrak het aan groenvoorzieningen. Een aantal doorgaande wegen had een hoge autoverkeersintensiteit en er bestond een hoge parkeerdruk. Uitgangspunten waren versterking van de woonfunctie en een 'verantwoorde' menging van woon- en werkfunctie. Het ging daarbij om publieksverzorgende bedrijvigheid. De stadsvernieuwing speelde zich voornamelijk in de jongere Indische Buurt af. De gemeente ging over tot het grootschalig aankopen van particuliere panden die ten behoeve van nieuwbouw werden gesloopt. De nieuwbouw stond in de bestaande rooilijnen en kreeg maximaal vier bouwlagen. De nieuwbouw bestond voor 60% uit kleine woningen en voor 40% uit grote woningen. Er was extra aandacht voor jongerenhuisvesting. Alle woningen zijn in de sociale sector gerealiseerd. Het wijkwelzijnsplan voorzag in sociaalmaatschappelijke en -culturele voorzieningen. Door een grote groep immigranten waren naast de gebruikelijke gemeenschapsvoorzieningen meer specifieke voorzieningen nodig, zoals een tolkencentrum en een vrouwengezondheidscentrum. Groenvoorzieningen werden voornamelijk in het jongere gedeelte van de buurt aangelegd. Bovendien werd het Flevopark gerenoveerd. Doorgaand verkeer werd op een aantal routes geweerd. Woonstraten kregen een woonefachtige inrichting. Naast straatparkeren zijn voor geconcentreerd parkeren parkeerplaatsen aangelegd. De eenzijdige woningvoorraad leidde er uiteindelijk toe dat de Indische Buurt ook na de stadsvernieuwing als een van de grootste achterstandsbuurten van Amsterdam te boek

kwam te staan. In 2000 kwam een herstructureringsoperatie op gang. Het aantal huurwoningen werd teruggebracht (vooral in de oud Indische Buurt), er zijn nieuwe voorzieningen gecreëerd, en de openbare ruimte werd opnieuw ingericht.

Jordaan

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Brouwersgracht, Prinsengracht, Leidsegracht, Singelgracht)

De Jordaan was in de zeventiende eeuw ontstaan als restgebied binnen de Singelgracht, waar alles terecht kwam dat niet aan de grachten getolereerd werd. De stratenaanleg voegde zich naar het patroon van de polderverkeering. De ondiepe bouwblokken werden bebouwd met panden van drie, vier bouwlagen. In de negentiende eeuw raakten de binnenterreinen bebouwd met kleine woningen aan smalle stegen en zodoende ontwikkelde de Jordaan zich tot de grootste sloppenbuurt van Nederland. Verkrotting was een groot probleem; door instorting van panden waren gaten ontstaan. Nadat een saneringsplan van tafel was geschoven, werden de uitgangspunten voor vernieuwing geformuleerd. Als uitgangspunten hanteerde de gemeente de handhaving van het historische straten- en grachtenpatroon, behoud van de schaal van de bebouwing en profielen en in geval van nieuwbouw aansluiting zoeken bij de karakteristiek van de buurt. De woonfunctie bleef behouden en waar mogelijk versterkt. Een groot deel van de panden was particulier eigendom waardoor de stadsvernieuwing niet snel van de grond kon komen. Bovendien stond er in de Jordaan een grote hoeveelheid woonhuismonumenten die niet zonder meer vernieuwd kon worden, maar restauratie behoefde. Vooral de panden langs de grachten werden gerestaureerd; in de zijstraten was aanvankelijk weinig verbetering te bespeuren. In de gehele Jordaan is kleinschalige nieuwbouw gepleegd die zich goed voegt in het bestaande weefsel. De meeste nieuwbouw is in de sociale sector gerealiseerd. Dat kon echter niet verhouden dat veel oorspronkelijke Jordanners uit de buurt weggetrokken en deze eind jaren tachtig gegentrificeerd raakte. Tegenwoordig is de Jordaan een bijzonder geliefde woonbuurt. Sinds 1988 valt de Jordaan onder beschermd stadsgezicht. De buurt maakt deel uit van een conserverend bestemmingsplan waardoor geen grote ontwikkelingen te verwachten zijn.

Staatsliedenbuurt Noord-oost-punt

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Van Limburg Stirumstraat, Kostverlorenvaart, Haarlemmervaart)

De Staatsliedenbuurt is een laat negentiende-eeuwse arbeidersbuurt met revolutiebouw in compacte gesloten bouwblokken. Alleen het noordoostelijke gedeelte van de Staatsliedenbuurt werd aangewezen als vernieuwingsgebied, omdat daar de woningen in slechte bouwtechnische staat verkeerden, er vrijwel geen openbaar groen was en parkeren een knellend probleem vormde. Uitgangspunt van het herindelingsplan was sloop-nieuwbouw en een verbeterde stedenbouwkundige structuur. De nieuwe structuur gaf meer ruimte voor de aanleg van openbaar groen en speelgelegenheid. De nieuwe woningen bestonden uit een even groot deel kleine als grote woningen en zijn zowel in de sociale als in de premiekoopsector gerealiseerd. Winkels konden zich aan de Van Limburg Stirumstraat vestigen. Onder de nieuwbouw aan de De Wittenkade en de Van Beuningestraat zijn parkeergarages gebouwd.

Nieuwmarktbuurt

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Prins Hendrikkade, Oudeschans, Sint Antoniesluis, Zwanenburgwal, Amstel, Kloveniersburgwal, Nieuwmarkt, Geldersekaade)

De Nieuwmarktbuurt is ontstaan in de late zestiende eeuw. De buurt heeft een laatmiddeleeuws stratenpatroon, een hoge bebouwingsdichtheid en een karakteristieke menging van functies. Ondanks een saneringsoperatie in de jaren dertig was het historische karakter van de buurt behouden gebleven en er stonden nog vrij veel monumentale panden (ook al genoot niet elk pand daadwerkelijke bescherming als monument). In de Nieuwmarktbuurt bevonden zich panden van slechte bouwtechnische kwaliteit, er waren gaten ontstaan door sloop, en de aanleg van de metro in het begin van de jaren zeventig had tot gedeeltelijke kaalslag geleid. Uitgangspunten waren het handhaven van het historische stratenpatroon, behoud van monumentale panden, behoud van de hoge bebouwingsdichtheid en minimale sloop van bebouwing op de binnenterreinen. Bij het kaalgeslagen gebied moest het historisch stratenpatroon worden teruggebracht en de nieuwbouw in maat en schaal aansluiten op de nog bestaande bebouwing. De nadruk lag hier niet zozeer op wonen, maar op de functiemenging; dus zowel woningen als winkel- en bedrijfsruimte. In de nieuwbouwblokken moesten de binnenterreinen als openbare ruimte worden ingericht. In het zuidelijke gedeelte van de Nieuwmarktbuurt verrezen de meeste nieuwbouwprojecten. De nieuwbouwprojecten het Pentagon, Zuiderkerkhof, de zuidelijke metro-toegangen, St. Antoniebreestraat en Nieuwe Hoogstraat-Onkelboerensteeg voegen zich in de historische stedenbouwkundige structuur en sluiten qua

maat en schaal aan op de bestaande bebouwing. De vormgeving is onmiskenbaar eigentijds. Vooral rond de nieuwbouwprojecten is veel aandacht besteed aan de vormgeving van de openbare ruimte. Door de evenwichtige functiemenging is de Nieuwmarktbuurt nog steeds een levendig stadsdeel. Sinds 1988 valt de Nieuwmarktbuurt onder beschermd stadsgezicht. De buurt maakt deel uit van een conserverend bestemmingsplan waardoor geen grote ontwikkelingen te verwachten zijn.

Dapperbuurt

1981 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Singelgracht, spoorbaan Amsterdam-Utrecht, Linnaeusstraat)

De Dapperbuurt werd rond 1870 aangelegd en was daarmee een van de eerste uitbreidingen buiten de Singelgracht. In het eenvoudige stratenpatroon is de polderstructuur nog duidelijk herkenbaar. Midden in de Dapperbuurt ligt een ovaal plein, wat een vrij zeldzaam stedenbouwkundig element is in een door revolutiebouw gedomineerde buurt. De Dapperbuurt bestond overwegend uit revolutiebouw met alkoofwoningen in gesloten bouwblokken van vier à vijf bouwlagen. Het noordoostelijke deel van de Dapperbuurt was reeds vernieuwd met de 80%-regeling. De Roomtuintjes is het resultaat van het reconstructieplan dat aanvankelijk voor de gehele Dapperbuurt was opgesteld. Dit buurtje bestaat uit vrijstaande woongebouwen met een zelfde bouwhoogte en een afwijkende verkaveling. Het gebied ten oosten van de Dapperstraat was reeds aan de slopershamer ten prooi gevallen. Volledige bouwblokken zijn vervangen door nieuwbouw die zich niet in de bestaande rooilijnen voegde, maar 'speelse' verspringingen laten zien. De binnenterreinen zijn als gemeenschappelijke tuinen ingericht. Veel van de oorspronkelijke panden in het vernieuwingsgebied ISR waren er door hun relatieve ouderdom in bouwtechnisch opzicht slecht aan toe. Oorspronkelijk was de Dapperbuurt een groene buurt door de voortuinen en straatbeplanting, maar daar was door de oplopende parkeerdruk vrijwel niets meer van over. Om het karakter van de bestaande negentiende-eeuwse Dapperbuurt te behouden, diende behoud en herstel van de oorspronkelijke bebouwing als uitgangspunt. Alleen als de panden te slecht waren om te herstellen of als herstel te kostbaar was, werd overgegaan op sloop-nieuwbouw. Ook met de ISR zijn relatief veel oude panden door nieuwbouw vervangen. De nieuwbouw voegt zich in de rooilijn en sluit aan op de bouwhoogte van de oorspronkelijke bebouwing. De straten zijn opnieuw geprofileerd zodat er weer ruimte was voor de voortuinen.

Overige (latere) Amsterdamse ISR vernieuwingsgebieden Bethaniënbuurt aanwijzing als vernieuwingsgebied ISR in 1980, De Pijp in 1980, Kadijken en omgeving in 1980, Spaarndammerbuurt in 1980, Vogelbuurt/-dorp in 1982, Realeneiland in 1982, Oosterparkbuurt in 1982.

Arnhem

Klarendal-Zuid

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Hommelseweg, spoorlijn Arnhem-Zevenaar, Catharijnestraat/Oogststraat en Agnietenstraat)

Klarendal-Zuid is het 'onderstuk' van het in de jaren zestig tot saneringsbuurt bestemde Klarendal, een negentiende-eeuwse woonbuurt gelegen tegen de Veluwehelling, met woonbebouwing van één of twee bouwlagen ter weerszijden van de winkelstraat Klarendalseweg. Beeldbepalend zijn de langgerekte arbeiderscomplexen (ca. 1900) in donkere baksteen van de woningstichting Openbaar Belang, het Luthers woonhofje en de Klarendalse molen. In 1979 was de staat van de meeste woningen slecht. Delen van de buurt lagen braak door sloop en er waren veel sociale problemen. Opmerkelijk was de breuk met de aanpak van het noordelijk deel van Klarendal. Nieuwbouw op open plekken moest aansluiten bij de schaal van de bestaande

bebouwing en een versterking zijn van de bestaande ruimtelijke structuur. Uitgangspunt van het verbeteringsplan uit 1979 was het handhaven en versterken van de woonfunctie, het bouwen voor de buurt en een verbetering van de woonomgeving, inclusief het terugdringen van de auto uit de woonstraten. Dit alles met behoud van de stedenbouwkundige structuur. Winkels werden geclusterd lang de hoofdwegen, woningen werden verbeterd (ook particuliere huurwoningen werden verworven voor verbetering). Straatbeplanting werd aangelegd en de meeste straten kregen een inrichting als woonstraten met speelvoorzieningen (door afwezigheid van pleintjes en te kleine binnenterreinen). De voornaamste nieuwbouwprojecten lagen rondom de Peterstraten en de Putstraat. Bijzonder was het transformeren van de verkeerroute Putstraat tot een wandelpad dat onder de nieuwblokken door slingert. Maar liefst vijfhonderd bestaande woningen werden hersteld, deels gemeentebesit, deels van de woningstichting en een klein deel in particuliere handen. Het resultaat van de stadsvernieuwing was het behoud van het historische karakter van de buurt, met de bijzonder vroege arbeiderswoningbouw. Een grote ruimtelijke impact had de informele inrichting van de openbare ruimte door de aanplant van straatbomen (zie bijvoorbeeld de Akkerstraat). Het actuele bestemmingsplan voorziet in Klarendal-Zuid geen grote ontwikkelingen.

Sint Marten

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: spoorlijn, Apeldoornseweg, Sloetstraat, Hommelseweg) Negentiende-eeuwse arbeidersbuurt met een grid van straten met gesloten bouwblokken van boven- en benedenwoningen aan smalle straten. De buurt ligt op een helling met niveauverschil van tien meter. De stadsvernieuwingsproblematiek behelsde de slechte bouw- en woontechnische staat van de woningen (met name in het middengebied), verkrotting, drugsoverlast, parkeerdruk en een afnemende bevolking. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was het handhaven en versterken van de woonfunctie en het behoud van de bestaande stedenbouwkundige structuur. De eenzijdige woningvoorraad werd bijgestuurd door nieuwbouw en het samentrekken van boven- en benedenwoningen. De gemeente verwierf honderd woningen om te slopen voor nieuwbouw en een groot aantal particuliere huurwoningen ten behoeve van woningverbetering. Straten werden verkeersluw gemaakt en ingericht als woonstraat. Overlast gevende bedrijven werden verplaatst, groen- en speelvoorzieningen aangelegd (bijvoorbeeld de groenstrook Van Slichtenhorststraat) en een buurtcentrum achter de kerk gebouwd. Het resultaat van de stadsvernieuwingsplannen was het behoud van het kenmerkende grid van straten, behoud van de woonfunctie en een sterk verbeterde woonomgeving. Rond 1995 ging het 'Kleurenplan' in werking, waarbij veel huurwoningen aan de buitenzijde werden voorzien van heldere kleuren. In de Nijhoffstraat is recent ruimte gegeven aan zelfbouwoningen en kluswoningen (geïnspireerd door het Rotterdamse klushuis-succes). Nieuwbouw op het HKA terrein (oude kunstacademie) is al jaren onderwerp van discussie.

Spijkerkwartier

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Steenstraat, spoorweg Arnhem-Zevenaar, Boulevard Heuvelink, Velperbuitensingel)

Vroege stadsuitbreiding (na 1850) voor welgestelden en middenstand, met een wonderlijke menging van rijke woonpanden en nauw opgezette arbeidersbuurtjes. Na de Tweede Wereldoorlog kwam de buurt in een neergaande spiraal, kleine delen werden al in jaren zeventig gesloopt. Rond 1980 waren er problemen door een toename van probleemgezinnen en immigranten, 'verzakelijking' van woonhuizen en ontvolking. Tevens was hier de grootste raamprostitutie na Amsterdam gevestigd, wat overlast veroorzaakte. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was een kwantitatieve en kwalitatieve versterking van de woonfunctie, het stopzetten van de verzakelijking, het concentreren van de prostitutie op één plek in de buurt en

het behoud van de karakteristieke menging van wonen en werken. In het plan lag een sterke nadruk op het behoud van de karakteristieke bebouwing en de stedenbouwkundige structuur. De ingrepen behelsden een relatief beperkte nieuwbouw (complex eengezinswoningen aan Riethorsterstraat en Boekhorsterstraat, aanhelen van enkele hoeken en straatwanden), de verbouwing van het industrieel pand De Gruyter op de hoek Parkstraat/Prins Hendrikstraat tot woningen, het opschonen van binnenterreinen en een actief aankoopbeleid (met name de raamprostitutiepanden). Belangrijk was de plaatsing van een aantal panden op de monumentenlijst (Lorenz-school en de Brusselse huizen aan de Spijkerstraat). De buurt was nog geen beschermd stadsgezicht, maar de opzet en het rijke architectuurbeeld werden als waardevol herkend. Behoud stond voorop, ook zonder wettelijke bescherming. De ingrepen uit deze periode stonden aan het begin van het (langzame) terugdraaien van het buurtprofiel naar een prettige, en zeer populaire, woonbuurt. In 2007 is het Spijkerkwartier niet voor niets aangewezen als beschermd stadsgezicht. Grootschalige ontwikkelingen worden niet verwacht, voor de buurt geldt een conserverend bestemmingsplan.

Spoorwegbuurt (Spoorhoek)

1984 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: spoorlijn Arnhem-Zevenaar, Steenstraat, Velperplein en Apeldoornsestraat)

De Spoorwegbuurt is een van de eerste stadsuitbreidingen van Arnhem, ontstaan langs oude uitvalswegen, en inmiddels doorsneden door vier drukke verkeerswegen. Van oudsher heeft de buurt een gemengd karakter met bedrijvigheid, boerderijen, winkels en woningen. De buurt werd deels verwoest in de Tweede Wereldoorlog en aanvullend gesaneerd. Ruimtelijk en functioneel was dit een ondefinieerbaar gebied, een reststuk tussen vier verkeerswegen. Er was een toename van immigranten, de woningen waren van een slechte kwaliteit, voorzieningen trokken weg en er was een extreme parkeerdruk door de ligging nabij het centrum. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was het in stand houden van de karakteristieke menging van functies, maar met het versterken van de woonfunctie (een- en twee-persoons huishoudens en bejaardenwoningen). Er kwam aandacht voor parkeren en de Steenstraat en Hommelstraat werden versterkt als winkelstraten. Lege plekken werden opgevuld met nieuwbouw, die aan moest sluiten bij het bestaande stratenpatroon en de kleinschalige architectuur. Resultaat van de stadsvernieuwingsingrepen was een toename van het aantal woningen. Ruimtelijk is het echter nog altijd een moeilijk te definiëren, gefragmenteerd gebied met een schrale

openbare ruimte. Er worden geen grote ontwikkelingen verwacht.

Oud-Heijenoord

1984 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing en inhoud plan onbekend, niet in het archief aangetroffen)

Delft

Westerkwartier

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Buitenwatersloot, Coenderstraat, Ada van Hollandstraat, Van Saenredamstraat, Justus van Schoonhovenstraat)

In dit gebied werd de eerste Delftse stadsuitbreiding gerealiseerd. In 1878 ontwierp gemeentearchitect C.J. de Bruyn Kops het uitbreidingsplan voor de groeiende arbeidersbevolking, met een stratenpatroon dat de polderverkaveling volgde, waaraan arbeiderswoningen van één of anderhalve bouwlaag met kap verzezen. Aan de Coenderstraat verzezen luxe(re) herenhuizen, aan de Parallelweg eenvoudiger boven- en benedenwoningen. Aan de bredere Raamstraat kwamen voorzieningen als diverse scholen en de Rooms-katholieke H. Nicolaaskerk. Het Westerkwartier was een van de eerste gebieden in Delft waar bewonersacties ervoor zorgden dat de saneringsplannen werden ingewisseld voor rehabilitatieplannen. Het eerste woonerf van Nederland werd er gerealiseerd. Als algemeen uitgangspunt voor de stadsver-

nieuwing in het Westerkwartier gold het verbeteren van het woonmilieu. Met behoud van de historische structuur werd er een aantal plekken gecreëerd voor groen en speelvoorzieningen. Het wonen stond centraal. Particuliere woningverbetering werd gestimuleerd, binnenterreinen opgeschoond en een kleuterschool verbouwd tot buurt-huis. Door de intensieve bewonersbemoediging werden slechts negentig van de duizend woningen gesloopt, daarnaast kocht de gemeente zo'n 130 particuliere woningen aan, met als doel deze te verbeteren. Ruim vijftig overige particuliere woningen werden door de eigenaren zelf verbeterd. De nieuwbouw (in de omgeving Raamstraat) bouwde voort op de karakteristieken van de bestaande arbeidershuisjes, bijvoorbeeld door het gebruik van karakteristieke afgeschuinde hoeken. Resultaat van de stadsvernieuwing was het behoud van de kleinschalige structuur en de bebouwingskarakteristiek. Grootschalige plannen worden niet verwacht, het bestemmingsplan heeft een conserverend karakter.

Olofsbuurt/Hof van Delft

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: C. Fockstraat, Phoenixstraat, Hugo de Grootstraat, Willemstraat, Buitenwatersloot)

De Olofsbuurt was de meest gangbare naam voor de 'bebouwde kom' van de in 1921 opgeheven gemeente Hof van Delft, een voorstad van Delft ter weerszijden van de Buitenwatersloot. De bebouwing was zeer divers:

herenhuizen aan de Spoorsingel, daarachter eenvoudige lage arbeiderswoningen. Etagewoningen stonden rondom de Hugo de Grootstraat, aan de zijstraten diverse complexen gemeentelijke- en verenigingsbouw. Rond 1979 was de verhoogde spoorbaan een grote bron van overlast, er was een groot parkeertekort en de woonomgeving was schraal. De uitgangspunten van het verbeteringsplan – grotendeels ingebracht door bewoners – waren: het verbeteren van de buurt, het handhaven van het karakter van de buurt, het verplaatsen van hinderlijke bedrijven, het reserveren van bedrijfsterreinen voor niet hinderlijke bedrijven en het zoveel mogelijk beperken van de sloop van woningen. Er werd een actief grondverwervingsbeleid gevoerd, zowel om aanpassingen van de stedenbouwkundige structuur mogelijk te maken, als voor het uitplaatsen van bedrijven die hinder of overlast veroorzaakten. In de Olofsbuurt zijn slechts vijftien woningen gesloopt, vijftien bedrijven werden uitgeplaatst. De 121 nieuwbouwwoningen werden goeddeels op de vrijgekomen bedrijventerreinen gebouwd; bijvoorbeeld de karakteristieke nieuwbouw Blekerhof en Melkhof, zoals de namen aangeven op de voormalige locatie van een blekerij en een melkdistributiecentrum. Ongeveer vijftig particuliere woningen werden met subsidie verbeterd. Het tekort aan parkeerplaatsen werd opgelost door bedrijfsterreinen aan te kopen en voor parkeren te bestemmen (zoals de Elsje van Houwelingenstraat). Het voormalige Raadhuis van de oude gemeente Hof van Delft werd tot buurthuis bestemd. Er kwam een nieuwe fietsbrug over de Buitenwatersloot, een belangrijke schakel in het geplande stedelijke fietsnetwerk. Resultaat van de stadsvernieuwing was het behoud van de kleinschalige structuur en de bebouwing. Grootchalige plannen worden niet verwacht, het bestemmingsplan heeft een conserverend karakter.

Hooikade/Zuideinde

1984 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Hooikade, Zuideinde, Laan van Braat, Engelsestraat)

Dit stadsvernieuwinggebied ligt tussen de spoorlijn naar Rotterdam en de Schie. Het was een industrieterrein met een aantal milieuhinderlijke bedrijven, waaronder de bestrijdingsmiddelenfabriek Aseptia. Het uitgangspunt van de plannen was hier een nieuwbouwwijk te realiseren met een hoogwaardig stedelijk woonmilieu, bestaande uit 415 woningen. In het uiteindelijke plan, waarschijnlijk pas iets later uitgevoerd, is een centrale groenzone een belangrijk element.

Brasserskade

1984 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (exacte begrenzing en inhoud plan onbekend)

Den Haag

Schilderswijk

1977 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR Schilderswijk deelgebieden 1, 2 en 3 (begrenzing: Vaillantlaan, Hobbemastraat, Hoofskade, Spinozastraat, Oranjeplein, Fannius Scholtenstraat en Hoefkade)
 1980 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR Naaldwijksestraat/Falckstraat (begrenzing: Parallelweg, Naaldwijksestraat, Hoefkade, Koninginnestraat)
 1981 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR Schilderswijk deelgebieden 4 en 5 (begrenzing: Vaillantlaan, Parallelweg, Jan Blankenstraat, Hoefkade)
 1983 Aanwijzing vernieuwingsgebied Schilderswijk-West deelgebieden 9 en 10 (begrenzing: Parallelweg, Vaillantlaan, Hobbemastraat, Herman Costerstraat)

Een van de grootste arbeiderswijken van Nederland, vanaf ongeveer 1875 in de Zusterpolder op grote schaal ontwikkeld en vanaf 1970 het brandpunt van de Haagse stadsvernieuwing. Reeksen van goedkope boven- en benedenwoningen stonden langs smalle straten, groenaanleg ontbrak. Al voor de Tweede Wereldoorlog zette de verpaupering van de Schilderswijk in. Na de oorlog werden de eerste saneringsplannen gemaakt, waarna onderhoud achterwege bleef. De stadsvernieuwingssingrepen uit de periode 1977-1985 zijn uniek door de aantallen en de omvang van de ingrepen: grootschalige nieuwbouw (meer dan duizend woningen) in woningwetsfeer en de toevoeging van een veelheid aan voorzieningen: sporthallen, scholen, sociaal culturele centra, gezondheidscentra, kindercentra, verzorgingshuizen, parkeerplaatsen, winkels, restaurants, bedrijfsruimten, huishoudschool etc. Er is een duidelijk verschil zichtbaar in de aanpak van de delen ten oosten en westen van de Vaillantlaan. In het oosten speelde de oorspronkelijke structuur geen, of een ondergeschikte rol. Veel belangrijker was het uitgangspunt van een nieuwe ruime verkaveling met voldoende licht- en luchttoetreding en veel groen in de vorm van pleinen en parkjes. De plannen voor de delen ten westen van de laan werden later ingediend. De oorspronkelijke structuur van dit deel van de Schilderswijk is gehandhaafd. De nieuwe openbare ruimten werden binnen de oorspronkelijke structuur opgenomen. Ook werd de eenzijdige woningdifferentiatie doorbroken door meer koopwoningen te bouwen. De problematiek (en daarmee de wens tot vernieuwing) van de Schilderswijk zet zich tot op de dag van vandaag door: het bewonersverloop is groot en een aantal stadsvernieuwingcomplexen is reeds vervangen door nieuwbouw.

Schipperskwartier

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Haagse Trekvliet (Bontekoekade), Goudriaankade, Rijswijkseweg, spoorbaan Den Haag-Delft). Voor de gebiedsbeschrijving, zie het voorbeeldgebied Schipperskwartier.

Rivierenbuurt

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Prins Bernhardviaduct, het emplacement van de NS, de verbindingsboog tussen de stations Den Haag Centraal en Hollands Spoor, de spoorlijn Amsterdam-Rotterdam, de Haagse Trekvliet, de Pletterijkade en het Spui)

Oorspronkelijk was dit gebied een veenpolder met oudste bebouwing langs de grachten Oulebomen en Boomsluiterskade. Vanaf het eind van de negentiende eeuw werd het redelijk planmatig ontwikkeld als woonbuurt voor arbeiders en middenstand. Van oorsprong was de link met bedrijvigheid groot: de begane grond van een woning was vaak ingericht als werkplaats en in het gebied vestigden zich grote bedrijven als de Staatsdrukkerij en de Girodienst. Het noordelijk deel was inmiddels kaalgeslagen door een rijksclaim op kantorenbouw. De problematiek werd gekenmerkt door bewoners met een zeer laag inkomen en een daling van de bevolking (twee keer zo sterk als in de rest van Den Haag). Meer dan een kwart van de woningen was zo slecht dat verbetering niet verantwoord was, er was parkeerover-

last van grote kantoren en bedrijven, overlast van prostitutie rond de Geleenstraat en de Scheldestraat en veel leegstand of panden in gebruik als opslag. Het uitgangspunt van de verbeterings- en herindelingsplannen was de ontwikkeling tot een binnenstedelijke woonbuurt met de daarbij behorende voorzieningen. Dit betekende het bouwen in hoge dichtheid (woningbouwcomplex Kavel Zes), met extra aandacht voor de inrichting van de openbare ruimte en de grachten. In het centrum van de buurt werd na herplaatsing van bedrijven een fors park geprojecteerd (het 'Centraal Groengebied', nu Grevelingenveld). De Nieuwe Haven werd bestemd tot buurtontsluitingsweg en aantrekkelijker gemaakt door een centraal plantsoen. In de omgeving Eemstraat en Zwetstraat lag de nadruk op de herinrichting van de openbare ruimte als woonerf. In de omgeving Lamgroen kwam nieuwbouw van woningen en een schoolgebouw, werd de ambachtsschool gerenoveerd, net als 35 woningen. De straten kregen een ingrijpende herinrichting. Recent is op het terrein van de voormalige Staatsdrukkerij het (koop)woningproject Haegsche Hof gerealiseerd. Het negentiende-eeuwse woningcomplex 'Maasstraatjes' (al slecht in de ISR-tijd, maar door bewonersdruk toch behouden) is recent vervangen door nieuwbouw. In tegenstelling tot de naastgelegen Schilderswijk scoort de Rivierenbuurt inmiddels ruim voldoende op de Leefbaarometer van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Grootschalige plannen worden niet verwacht.

Rond 't Veentje (Zeeheldenkwartier)

1982 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR Rond 't Veentje (begrenzing: Waldeck Pymontkade, Prins Hendrikstraat, Van Brakelstraat, Witte de Withstraat, Vondelstraat, 1e De Riemerstraat, Veenkade, Zorgvlietstraat en Elandstraat)

1984 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR Van Brakel-/Van Kinsbergenstraat (begrenzing: Witte de Withstraat, Van Brakelstraat, Prins Hendrikstraat, achterzijde Van Kinsbergenstraat)

Het Zeeheldenkwartier is een laat negentiende-eeuwse woonbuurt aan de rand van het historische stadscentrum. Kenmerkend was de sterke mening van wonen en werken. Rond 1980 karakteriseerde het gebied zich door de slechte bouwtechnische kwaliteit van veel panden (veel verzakkingen), de aanwezigheid van milieubelastende bedrijven en een slechte kwaliteit van de woonomgeving. De grote supermarkt Konmar aan de Zorgvlietstraat had een uitbreidingswens. Uitgangspunt van de herindelingsplannen was de rehabilitatie van de woonfunctie en het behoud van de werkgelegenheid. Ingrepen waren de aanleg van buurtparken, sloop van driehonderd woningen en 110 bedrijfsruimten (vooral omgeving Hemsterhuisstraat en tussen Van Diemenstraat en Van Brakelstraat) en een betere inpassing van de Konmar. Er kwamen 420 nieuwbouwwoningen, vooral in de woningwetsfeer (met name kleinere woningen), en verplaatsing en concentratie van bedrijven in de 'Tussenstrook' (Waldeck Pymontkade, Witte de Withstraat, de Zoutmanstraat en de Elandstraat). Buurtstraten werden ingericht als woonerf. De plannen leverde een toename van openbare ruimte en een verbetering van de woningen op, grotendeels met behoud van het kenmerkende stratenpatroon. Tegenwoordig is dit een prettige woonbuurt aan de rand van het centrum, met een menging van sociale woningbouw en koopwoningen. Het oorspronkelijke karakter is behouden gebleven. Sinds 2002 is het Zeeheldenkwartier – met dank aan de stadsvernieuwingsperiode – een gemeentelijk beschermd stadsgezicht als 'een overwegend gaaf voorbeeld van een in het derde en vierde kwart van de negentiende eeuw gerealiseerde uitbreidingswijk voor de middenstand waarvoor het rechte verkavelingspatroon en het gesloten bouwblok kenmerkend zijn'.

Transvaal / Paul Krugerbuurt

1981 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing herindelingsplan Transvaal I: De la Reyweg, Bothastraat, Paul Krugerlaan, Loosduinsekade, Engelenburgstraat, Pretorius-/Kockstraat, Paul Krugerlaan, Steijnweg, begrenzing herindelingsplan Transvaal II Engelenburgstraat, Pretoriusstraat/Kockstraat, Paul

Krugerlaan, Steynlaan, Herman Costerstraat, Delftselaan, Monstersestraat, Loosduinsekade)

Woonbuurt met een typisch negentiende-eeuws rechthoekig stratenpatroon, dat pas begin twintigste eeuw werd ingevuld met arbeiderswoningen en bedrijfspanden. De buurt had een enigszins geïsoleerde ligging door een (inmiddels verdwenen) spoorwegemplacement en brede verkeerswegen Loosduinsekade en De la Reyweg. De buurt werd diagonaal doorsneden door de levendige winkelstraat Paul Krugerlaan. Eind jaren zeventig kwamen hier veel Surinaamse immigranten wonen. De langgerekte, smalle straten hadden een 'saai' karakter door veel geparkeerde auto's en het ontbreken van groen. De diagonaal van de Paul Krugerlaan had een groot aantal onregelmatig gevormde bouwblokken tot gevolg. De bebouwingsdichtheid was erg hoog. De gesloten bouwblokken hadden vaak volledig dichtgebouwde binnenterreinen. Er was een groot tekort aan (alle) voorzieningen. Uitgangspunt van de herindelingsplannen was een herontwikkeling waarin gestreefd werd naar handhaving van bestaande woon- en werkfuncties. Dit betekende de sloop van 650 van de in totaal 1900 woningen; achthonderd woningen kwamen voor renovatie in aanmerking. Bouwen voor de buurt was het uitgangspunt, met een differentiatie van de woningen naar grootte en prijs, afgestemd op de te herhuisvesten bewoners. De nadruk lag echter op het toevoegen van voorzieningen: een cluster met kleuterschool, buurthuis, gymlokaal (Kockstraat), extra speelplaatsen en parken (vooral door doorbraken in bouwblokken). De gemeente kocht massaal particuliere panden op om ze renoveren of (beperkt) voor sloop-nieuwbouw (enkel woningwoningwoningen). Het bestaande stratenpatroon bleef grotendeels gehandhaafd. Bedrijven werden verplaatst naar het voormalige rangeerterrein van de NS aan de rand van de buurt. Dit was de eerste Haagse stadsvernieuwingsbuurt waar op grote schaal naar renovatie werd gestreefd (in de Schilderswijk en het Schipperskwartier was het vooral sloop-nieuwbouw). Onder meer door het nog altijd eenzijdige woningaanbod scoort de buurt zwak tot onvoldoende op de Leefbaarometer van het Ministerie van Binnenlandse Zaken.

Regentesse-/Valkenboskwartier

1983 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (Weimarstraat, Suezkade, Newtonstraat, Gaslaan, Cartesiusstraat, Regentessestraat, Teijlerstraat, Beeklaan, Loosduinseweg, Fahrenheitstraat, De Reaumurstraat, Celsiusstraat)

Deel van het laat negentiende-eeuwse Regentesse- en Valkenboskwartier dat voor de lager betaalde arbeiders bedoeld was (gelegen op het veen), merendeels

bestaande uit kleine aaneengeschakelde bouwprojecten van twee of drie bouwlagen. Door het gebied loopt de diagonaal van de Regentesselaan, een kenmerkend element uit het stedenbouwkundig plan van ir. I.A. Lindo uit 1891. Rond 1980 was er veel leegstand, veel woning werden gesplitst, de woonomgeving was schraal. Uitgangspunt van de plannen was de versterking van de woonfunctie. De nadruk lag op woningrenovatie en een herinrichting van de openbare ruimte. Langdurig leegstaande bedrijfspanden werden omgebouwd tot woningen, de woonomgeving werd verbeterd door herinrichting van straten en binnenterreinen, fietspaden werden aangelegd, net als een buurtpark op de locatie van de Gasfabriek. In 1982 was in de omgeving van het Newtonplein een experiment uitgevoerd met particuliere woningverbetering, de herinrichting van de openbare ruimte die met ISR geld werd bekostigd sloot hierbij aan. Het resultaat van de stadsvernieuwing was een kwaliteitsslag van de openbare ruimte en een ingrijpende renovatie van grote aantallen woningen, grotendeels met behoud van het kenmerkende stratenpatroon. Sinds 2002 hebben zowel het Regentessekwartier als het Valkenboskwartier een status als gemeentelijk beschermd stadsgezicht.

Kortenbos

1984 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (Westeinde, Torenstraat, Noordwal, Gedempte Sloot, Kortenbospad)

Kortenbos is een van de oudste gebieden van het dorp Die Haghe, de voorloper van de stad, met lange tijd een landelijk karakter. In de achttiende en negentiende eeuw groeide een levendige volksbuurt met revolutiebouw aan smalle straten. De buurt vertoonde een chaotisch beeld van een ongeordende bebouwing van bedrijffjes, pakhuizen, schoolgebouwen, verouderde deels aan hofjes gelegen woningen, braakliggende terreintjes en hier en daar een min of meer incidenteel tot stand gekomen blok met betere, in de jaren dertig gebouwde woningen. In 1953 werd Kortenbos aangewezen als saneringsgebied, waarna grote delen werden gesloopt, onder meer voor de aanleg van de binnenringweg. Lange tijd lagen delen braak die, begin jaren zeventig bebouwd werden met hoge flats van architect Groosman. Vanaf 1975 verrees aan de rand het experimentele ZHB-woningbouwcomplex. De rest van de buurt was sterk verpauperd en kaalgeslagen als gevolg van de saneringsplannen. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was de versterking en verbetering van het woon-, leef- en werkklimaat in het gebied. De ingrepen behelsden een totaal nieuwe verkeersstructuur, het weren van doorgaand verkeer, nieuwbouw van zo'n vijfhonderd woningen, renovatie van het Hofje Vredebest (eerder

gekraakt om sloop tegen te gaan) en aanleg van een twee hectare groot buurtpark. Opmerkelijk is dat er in het gebied een opeenstapeling van toegepaste financiële regelingen is te vinden, omdat er zo veel moest gebeuren. Delen werden bijvoorbeeld gerealiseerd met de 80% regeling en als 'witte vlekken' in de aanwijzing meegenomen. De nieuwbouw had ook met andere regelingen gerealiseerd kunnen worden. De belangrijkste impact van de ISR was de nadruk op de openbare ruimte (de aanleg van het buurtpark) en de renovatie van de weinige historische panden in het gebied. Tegenwoordig heeft de buurt een zwakke tot voldoende gewaardeerde leefbaarheidssituatie volgens de Leefbaarometer van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Verwachte nieuwbouwprojecten zijn kleinschalig.

Het Oude Centrum

1984 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Spui, Grote Marktstraat, Prinsegracht, Buitennom, Zuidwal en Bierkade). Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Centrum.

Historische stadsbuurt binnen de stadsgrachten die vorm kreeg in de eerste helft van de zeventiende eeuw, met een redelijk regelmatig stratenpatroon. Van oorsprong heeft het gebied een sterk gevarieerd karakter: rond de St. Jacobsstraat was een van de armste buurten van de stad te vinden, langs de Veerkaden stonden rijkere huizen, en op de binnenterreinen veel hofjes. De economische functies speelden een grote rol, maar door de demping van Spui en Veerkaden rond 1900 trok de industrie weg en zette verkrotting van de woningen in. In de jaren vijftig dreigde grootscheepse kaalslag, de toekomst van het gebied werd gezien als opvang voor verkeersstromen en parkeergelegenheid. De parkeergarage uit 1970 aan de Amsterdamse Veerkade is een herinnering aan deze doelstelling, net als het complex Markthof. Pas in 1981 werd afgezien van de plannen hier een brede 'dwarsweg' als verlengde van het nieuwe Prins Bernhardviaduct aan te leggen. De problematiek behelsde een slechte bouwkundige kwaliteit van de woningen, verpaupering door gaten in gevelwanden, gemis van openbaar groen, en veel meer dan in andere woonbuurten: geluidsoverlast van verkeer en parkeeroverlast. Met name het binnengebied Bierstraat/Kranestraat was verpauperd. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was 'het remmen van de verpaupering en het op gang brengen van de vernieuwing van de daarvoor in aanmerking komende delen van het gebied, zodat het woon/leef en economisch klimaat in Het Oude Centrum weer wordt hersteld'. De ingrepen bestonden uit de sloop van 25 panden in de Kranestraat en Bierstraat, nieuwbouw (HAT-eenheden en woningwet-

woningen) in de bestaande rooilijnen en in bouwmassa's die qua schaal, maat en ritmiek passen in de bestaande structuur en bebouwing, renovatie van te verwerven en in eigendom zijnde panden, en een complete herinrichting van de straten (de verbreding van de Arochestraat was al eerder uitgevoerd). Gelijktijdig liep de aanwijzing tot beschermd stadsgezicht. De randen van het gebied werden aangemerkt als 'architectuur-historische waardevolle bebouwing' en bleven grotendeels behouden. De reeds gesloopte gevels van Bierkade 4 en 5 werden terugggebouwd in een nieuwbouwplan, waarmee 'de entree naar de Haagse binnenstad vanaf station Hollands Spoor' hersteld werd, aldus de gemeente. In het gebied was de stadsvernieuwing al op gang gekomen met de verbouwing van het St. Nicolaas Gasthuis tot woningen, nieuwe atelierwoningen aan de Amsterdamse Veerkade en nieuwbouw op de hoek Amsterdamse Veerkade en Kranestraat van bedrijven en woningen. De ISR had met name impact door nieuwe wooncomplexen in de Bierstraat, de Kranestraat, de Bierkade en de St. Jacobstraat. In het gebied rond de Nieuwe Kerk lag de nadruk op het behoud en herstel van de structuur van gesloten bouwblokken. De hoge dynamiek in dit centrumgebied werd na de ISR-tijd doorgezet met onder meer de bouw van het filmhuis.

Dordrecht

Boogjes

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Voorstraathaven, Grote Spuistraat, Spuihaven, Prinsenstraat). Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Historische Binnenstad Dordrecht.

De Boogjes is een van de oudste gebieden in de Dordtse binnenstad, gelegen ten zuiden van de voornaamste dijk (de Voorstraat). Vanaf de dertiende eeuw werden dwarsstraten aangelegd op basis van de onderliggende landschapsverkaveling. In de buurt, ingeklemd tussen twee havens, vestigden zich voornamelijk handwerkslieden. In 1979 werd 3% van de woningvoorraad als 'goed' aangemerkt, de rest verkeerde in een deplorabele toestand, inclusief de vele monumenten. Langs de Boogjes en het Slikveld stonden maar liefst veertig krotwoningen. Opslagfuncties en leegstand besloeg 30% van de bebouwde ruimte, het hoogste percentage in de hele binnenstad. Een specifiek probleem was de slechte staat van de achtergevels van de woningen aan de Voorstraat – de zogenaamde watergevels – die met de voeten in de Voorstraathaven stonden. De parkeerdruk was hoog. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was het behoud van het karakter van gemengd woon/

werkgebied en een kwalitatieve en kwantitatieve verbetering van woningen en de woonomgeving, op basis van het bestaande stratenpatroon en zonder aantasting van het historische karakter van het gebied. Na sloop van verkrotte panden werden meer dan tweehonderd woonhuizen gebouwd (inclusief het 'paradepaardje van de Dordtse stadsvernieuwing' de Boogjes van architect Theo Bosch), rondom binnenterreinen die als parkje werden ingericht. Een nieuwe parkeergarage aan het Geldelozepad was vanuit de buurt bereikbaar via een voetgangersbrug over de Spuihaven. Grootschalige ingrepen worden niet verwacht. In het bestemmingsplan ligt de nadruk in dit aanloopgebied op het 'functioneel verrijken': het primaat ligt op de woonfunctie, maar met een streven naar meer functiemenging.

Lijnbaan

1980 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Riedijkshaven, Wantij, Oranjelaan en de Noordendijk)

De gemeentelijke houthaven die hier lag werd rond 1900 gedempt, waarna het terrein werd opgehoogd en er langs nieuwe wegen (Lijnbaan, Noorderstraat en Biesbosstraat) grootschalige industrieën vestigden. Aan de dwarsstraten en in hofjes werd gewoond. Ruimtelijk was er weinig samenhang door rommelige binnenterreinen, grootschalige fabriekscapexen en deels gesloopte straatwanden. De bedrijvigheid was tanende. De bevolking was de armste van de gehele binnenstad, de tweehonderd woningen hadden een slechte tot zeer slechte kwaliteit. Winkels ontbraken, terwijl cafés oververtegenwoordigd waren. De planontwikkeling beperkte zich tot het westelijke deel (in het oostelijk deel was het Gemeentelijk Energiebedrijf gevestigd) en richtte zich op volledige reconstructie van het industriegebied met grootschalige nieuwbouw (40% woningwet, 40% premie en 20% vrije sector) in relatief hoge dichtheden. Langs de Noordendijk bleven 45 woningen behouden. De oude scheepshellingen werden uit kostenoverweging en recreatief oogpunt (aanleg waterspeelplaats) behouden. Het resultaat was een vrij schraal woonmilieu (zowel de architectuur als de openbare ruimte). Vrijwel niets herinnert aan de geschiedenis als havengebied. Het oostelijk deel is de laatste jaren herontwikkeld tot cultuur- en wooncluster (als onderdeel van het masterplan Stadswerven), en herbergt met het Energiehuis en Villa Augustus een aantal succesvolle herbestemmingen van industrieel erfgoed.

Grotekerksbuurt – Groenmarkt

1981 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Maartensgat/Nieuwe Haven, Vismarkt, Grote Markt,

Voorstraathaven). In 1984 uitgebreid met het Groenmarktgebied. Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Historische Binnenstad Dordrecht.

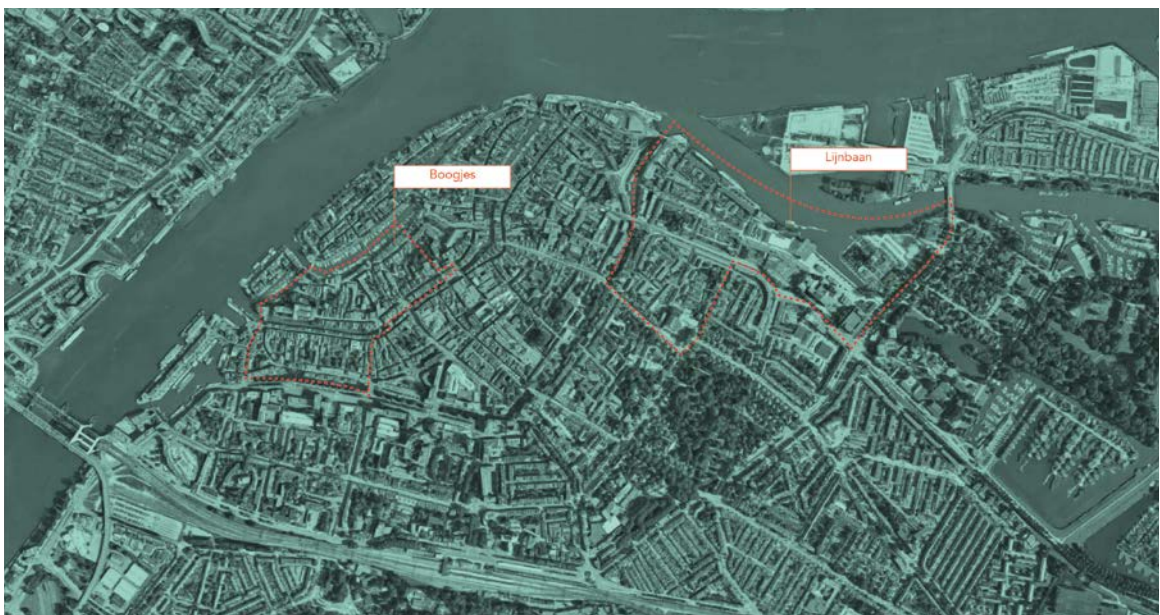
Dit was een van de oudste gebieden in de Dordtse binnenstad, met een nog vrijwel onaangetast stratenpatroon. Het gebied telde in 1980 bijna 150 monumenten en beeldbepalende panden (waaronder de Grote Kerk en het Stadhuis). De monumenten verkeerden in slechte staat, net als de meeste overige woningen. Er was grootschalige leegstand en de riolering was niet aangesloten op het centraal stelsel, of ontbrak volledig. Bohemen Bouwbureau BV, een particuliere onderneming die had toegezegd een groot nieuwbouwproject in het gebied te ontwikkelen, kon dat in deze crisisjaren niet bolwerken. De nieuwbouw was echter een voorwaarde voor het herstel van een groot aantal waardevolle monumenten en daarnaast dreigde versnippering van grondeigendom. Een ISR aanwijzing was de enige mogelijkheid om een integrale aanpak van de grond te kunnen krijgen, aldus de gemeente. Het was een geluk bij een ongeluk: uiteindelijk is het Groenmarktgebied voor Dordrecht een voorbeeldgebied geworden van zorgvuldig binnenstedelijk vernieuwen. Naast de sloop van het RK Ziekenhuis aan de Houttuinen (nieuwbouw vond pas na ISR-tijd plaats) vond restauratie plaats van een groot aantal woonhuismonumenten. Opmerkelijk was de functionele samenvoeging van historische panden met

nieuwbouw aan de achterzijde zodat twee grootstedelijke functies (Kamer van Koophandel en Openbare Bibliotheek) zich midden in de stad konden vestigen. Binnengebieden werden heringericht als groene (parkeer) ruimten, met behoud van enkele pakhuizen, kademuren werden vervangen.

Matena's Pad

1981 Aanwijzing vernieuwingsgebied Matena's Pad (begrenzing: Noordendijk, Godfried Schalckensingel, St. Jorisweg, Spuihaven). Inmiddels onderdeel van het in 2013 aangewezen beschermd stadsgezicht Negentiende-eeuwse Schil Dordrecht.

Van oorsprong was Matena's Pad een buiten de stadsmuur gelegen tuindersgebied. Na 1870 bouwde men huizen voor de gegoede middenstand en openbare gebouwen (als de Kunstmin) langs de oude landweg St. Jorisweg en de Singel. Het binnengebied werd een wirwar van doodlopende paadjes met eenvoudige rijtjeswoningen met een veelheid aan verkavelingsrichtingen. De restgebieden vulden zich met woningen of bedrijfspanden. Door verkrotting van de bebouwing (van de 370 woningen had 20% een enigszins redelijke kwaliteit), de groeiende aanwezigheid van bedrijfspanden en de beperkte voorzieningen werd de buurt ernstig bedreigd in zijn functie als woongebied. De aanwezigheid van schouwburg Kunstmin zorgde voor parkeeroverlast. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was het hand-

haven en versterken van de woonfunctie (100% sociale bouw) en verbetering van het woon- en leefmilieu. Waar mogelijk werd bestaande bebouwing behouden, net als het bestaande stratenpatroon. Uiteindelijk zijn 140 panden gesloopt en 195 panden verbeterd, met name aan de randen van de buurt. Het gebied tussen Matena's Pad en de Singel werd compleet heringedeeld en bedrijven werden vervangen door woningen. In het gebied tussen Kromhout, Noordendijk, Matena's Pad en St. Jorisweg bleef de stedenbouwkundige hoofdstructuur redelijk intact, wel met doorbraken naar dwarsstraten en aanleg pleintjes.

Groningen

Binnenstad-Oost

1977 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Bloemstraat, Oostersingel, Damsterdiep, Schuitendiep, Turfsingel). De meest zuidelijke punt is onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Binnenstad.

Langgerekte buurt met zestiende- en zeventiende-eeuws stratenpatroon, ingeklemd tussen het centrum en het Academisch Ziekenhuis. Leegstaande industrie, braakliggende percelen, hoge parkeerdruk en verkrotting kenmerkten dit sterk verpauperde stadsdeel. Het doel van de verbeteringsplannen was het vormen van een kleinschalig woongebied in de luwte van het centrum, met behoud van de historische karakteristiek. Een groot deel van de woningen was in particulier bezit, daarom werd ingezet op een verbetering van de woonomgeving door kleinschalige nieuwbouw op voormalige binnenterreinen (rondom groen ingerichte hoven) en herinrichting van straten als woonerf. Op de plaats van een oude strooifabriek – vrijwel onzichtbaar achter bestaande straatwanden – verrees het op een zogenaamde 'buurstallingsgarage' (uitsluitend voor buurtbewoners) gebouwde wooncomplex Bleekveld. Tegenwoordig worden grootschalige ruimtelijke ontwikkelingen niet verwacht en in het bestemmingsplan wordt het rustige woonkarakter van de buurt benadrukt.

Oosterpoort

1978 aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Verbindingskanaal, Europaweg, N7, spoorbaan Groningen-Haren)

Laat negentiende-eeuwse uitbreidingswijk, met ondiepe bouwblokken aan lange, smalle straten. De 2500, veelal particuliere, woningen verkeerden in slechte staat. Door het verbeteren van de woonomgeving werd getracht de particuliere woningverbetering te stimuleren.

Het verbeteringsplan voorzag in het ontrafelen van de verkeersstructuur in centrum- en buurtroutes, de bouw van scholen en buurtcentra, de aanleg van speelplaatsen op verwaarloosde binnenterreinen en de inrichting van kindvriendelijke 'woonstraten'. Nieuwbouw vond plaats in een zone langs het Winschoterdiep, na de sloop van oude pakhuizen en woningen. In 2000 zijn de gebieden Zuiderpark en Oosterpoort-Oost aangewezen als beschermd stadsgezicht, de laatste als 'een opmerkelijk gaaf bewaard gebleven voorbeeld van een arbeidersbuurt uit het einde van de negentiende eeuw'. Grootschalige ingrepen zijn niet te verwachten.

Hortusbuurt

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Noorderbinnensingel, Nieuwe Boteringestraat en Noorderhaven). Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Binnenstad.

Onderdeel van de vroeg zeventiende-eeuwse Groningse stadsuitbreiding, met gevarieerde bebouwing van hofjes en gasthuizen, pakhuizen, kerken en herenhuizen aan een overzichtelijk raster van straten. De onzekerheid over de grootse uitbreidingsplannen van de universiteit – die hier van oudsher gevestigd was – had het woningonderhoud op een laag pitje gezet. Veel gezinnen waren weggetrokken en vervangen door studenten. Het uitgangspunt van het verbeteringsplan was het tot stilstand brengen van dit proces van achteruitgang en het behoud en de verbetering van de typische 'veelkleurigheid' in functies: wonen, werken en studeren. De bestaande structuur was het uitgangspunt voor verbetering. De ingrepen richtten zich op een grondige aanpak van de sleetse openbare ruimte, een actief aankoopbeleid van meer dan honderd 'onverbeterbare' panden en aandacht voor een zorgvuldige inpassing van de universiteit binnen het historische stratenpatroon. Op veertien relatief kleine locaties werd gesaneerd. Soms kwam er vervangende nieuwbouw – voornamelijk voor gezinnen om meer evenwicht te verkrijgen in de bevolkingsopbouw – maar vaker werd de kavel vrijgehouden en ingericht als speelplaats, parkeerplek of om betere toegang tot een achtererf of binnenterrein te verkrijgen.

Binnenstad-Zuid

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (precieze begrenzing onbekend). Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Binnenstad. De verbeteringsplannen van Binnenstad-Zuid zijn niet gevonden.

Binnenstad-West

1982 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Westersingel, Noorderhaven, Oude Kijk in 't Jatstraat, Stoeldraaierstraat en A-kerkhof noordzijde/Brugstraat/A-straat). Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Binnenstad.

Centrumgebied ter weerszijden van de A, de eeuwenoude waterweg die eens in open verbinding stond met de zee. Aan de hogere stadsoever van de A (Hoge der A) vestigden zich rijke kooplieden, terwijl het lagere deel (het Lage der A) ingenomen werd door pakhuizen en kleinere woningen. De voortschrijdende verpaupering door het verdwijnen van de scheepshandel had leegstand van pakhuizen tot gevolg en een 'spektaculaire verkrotting' in de achterstraten. Nieuwbouw op door sloop van verkrotte panden ontstane open plekken en het ombouwen van monumentale en beeldbepalende historische pakhuizen en bedrijfspanden tot wooneenheden (tot stand gekomen door de gecombineerde regeling voor woonhuismonumenten) moest de woonfunctie van dit vergeten gebied versterken. Voor het eerst kon in dit gebied gebruik gemaakt worden van de 'Behoud en Herstelregeling' – de langverwachte regeling die gemeenten vanaf 1983 steun gaf bij de aankoop van particuliere panden met als doel ze te renoveren. Veertig panden kwamen hiervoor in aanmerking. In de binnenstadstraten werd ingezet op het versterken de 'ontmoetingsfunctie' van het centrum door het inrichten als

voetgangersstraten (met behoud van de oude granietkeien en trottoirbanden) en het aanleggen van speciale fietsstroken. Er zijn geen grootschalige ontwikkelingen te verwachten, de buurt is onderdeel van een conserverend bestemmingsplan.

Centrum Noord-Oost

1983 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (Schuitendiep, Sint Walburgstraat, Gelkingstraat, Kattendiep). Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Binnenstad.

Dit gebied behelsde een groot deel van de noordoostflank van het stadscentrum binnen de Diepen, dat zich kenmerkte door een eeuwenoud stratenpatroon en een veelzijdig bebouwingsbeeld. Naast wonen werd er gewinkeld, uitgegaan en waren er grote diensten, instellingen en scholen gevestigd. Het ging in dit gebied niet zozeer om de verbetering van de bouwkundige kwaliteit van de panden, die redelijk in orde bleek. Eerder vormde het verbeteringsplan het kader dat samenhang bracht in een viertal grotere ontwikkelprojecten, meestal op locaties die leeg stonden of niet lang erna leeg kwamen te staan, en gekraakt of verkrot waren. De stadsvernieuwingsingrepen zijn grotendeels 'onzichtbaar': naast de aanpak van de riolering en het dringend herstel van kademuren en groenstructuur van de Diepenring, werd een groot aantal beeldbepalende panden en monumenten aangekocht, met als doel ze te

verbeteren en er casco-woningwetwoningen in te bouwen, met name driekamerwoningen voor één- of tweepersoonshuishoudens. De gemeente kocht en verbeterde rond de twintig leegstaande bovenwoningen, verspreid over de winkelstraten en richtte de winkelstraten opnieuw in. Voor vier ontwikkellocaties op beeldbepalende plekken in de stad waren grootse plannen in voorbereiding (de westwand van het Martiniekerkhof/Kreupelstraat, zone langs de Singelstraat en twee locaties aan het Gedempte Kattendiep). Slechts de laatste twee zijn conform plan uitgevoerd (het driehoekige bouwblok op de voormalige locatie van een verkrotte textiel fabriek en het recent uitgebrande Holland Casino). Het bestemmingsplan Binnenstad heeft een conserverend karakter, met uitzondering van het Forum-gebied dat daarbuiten valt. Hier zal in 2019 aan de oostwand van de Grote Markt het Groninger Forum verrijzen, een – niet onomstreden – gebouw met culturele voorzieningen en een parkeergarage.

Haarlem

Burgwal

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Binnen Spaarne, Koralesteeg, Herensingel). Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Haarlem Centrum.

Burgwal is een woongebied met dertiende-eeuwse wortels dat zich kenmerkte door de aanwezigheid van ambachtelijke bedrijvigheid. Ruimtelijk was er variatie in panden door wisselende kavelbreedte, bouwhoogten en verschijningsvormen. Twee stadsgrachten doorsnijden het gebied. In 1978 was dit een arbeidersbuurt met een hoge achterstandscore. Van de ruim vijfhonderd woningen was 66% slecht tot zeer slecht. Sommige woningen waren in gebruik als bedrijf of opslag. De verkeersafwikkeling was problematisch en de parkeerdruk hoog. Groenvoorziening en openbare voorzieningen waren minimaal aanwezig. De ingrepen uit het verbeteringsplan hielden onder meer in: de bouw van 160 woningen, de aanleg van 120 parkeerplaatsen, duizend m² groen en 770 m² speelgelegenheid. In vergelijking met de andere vernieuwingsgebieden in Haarlem, is in Burgwal relatief veel sloop-nieuwbouw gepleegd, maar met behoud van het kenmerkende gekromde stratenpatroon. Vrijgekomen bedrijfsterreinen werden benut voor nieuwbouw met een woonfunctie of op de woonfunctie afgestemde voorzieningen (parkeren, spelen, groen). Over het Binnen Spaarne werd een brug voor fietsers en voetganger aangelegd. Burgwal is tegenwoordig een gewaardeerde woonbuurt en maakt deel uit van een conserverend bestemmingsplan.

Vijfhoek

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Keizerstraat, Barrevoetestraat, Botermarkt, Gedempte Oude Gracht, Grote Houtstraat, Raamsingel, Leidsevaart). Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Haarlem Centrum.

Vijfhoek bestaat van oorsprong uit vier arbeidersbuurten met elk een eigen karakteristiek. Een deel van het stratenpatroon dateert uit de veertiende eeuw. Er kwamen vele leerlooierijen, bierbrouwerijen, weverijen en blekerijen voor. De gebouwen kenmerken zich door wisselende kavelbreedten, bouwhoogten en verschijningsvormen. In 1978 was er veel verkrotting, van de ruim 850 woningen was de helft slecht tot zeer slecht. De woonfunctie werd bedreigd door het gebruik van woningen voor bedrijfsdoeleinden zoals opslagruimte. Veel bedrijven zorgden voor overlast. De parkeerdruk was hoog door forensen en bezoekers van de binnenstad. Groenvoorziening en speelgelegenheid was schaars en ondermaats. Het voornaamste uitgangspunt van het verbeteringsplan was de versterking van de woonfunctie. De historische structuur bleef gehandhaafd. Slechts 7% van de slechte woningen werd vervangen door nieuwbouw; de rest kwam in aanmerking voor woningverbetering. Door de stadsvernieuwingsingrepen zijn de karakteristieken van elke buurt behouden gebleven. De sporadische nieuwbouw is kleinschalig en zorgvuldig ingepast. Van achterstandswijk is de Vijfhoek nu een populaire woonbuurt, het bestemmingsplan is conserverend van aard.

Transvaalbuurt

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Dr. Leijdsstraat, Transvaalstraat, Spaarne, Vrouwehekstraat, Zocherstraat, Johan de Breukstraat, Schoterweg)

De Transvaalbuurt is een vroeg twintigste-eeuwse uitbreidingsbuurt met een rigide stratenpatroon waarlangs dicht opeenstaande arbeiderswoningen staan. Er was veel particulier woningbezit. Van de circa 2150 woningen was 11% slecht tot zeer slecht. Rond het winkelgebied was een hoge parkeerdruk. Naast de aanwezigheid van hinderlijke bedrijven, waren groenvoorzieningen en speelgelegenheden schaars. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was het stimuleren van woningverbetering door verbetering van het woonmilieu. Hinderlijke bedrijven werden verplaatst en extra parkeervoorzieningen aangelegd. Straten werden heringericht voor eenrichtingsverkeer of als woonerf. In samenhang met riolerings- en bestratingswerkzaamheden werd een groenstructuurplan uitgevoerd. De

gemeente stelde in 1980 een wijkkunstenaar in om diverse planontwikkelingen van kunstobjecten te voorzien. De Transvaalbuurt is nog altijd een wat sobere woonbuurt, maar met een sterk verbeterde openbare ruimte. Recentelijk is de strook met bedrijven langs het Spaarne opnieuw aangepakt.

Heiliglanden

1981 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Gedempte Oude Gracht, Kleine Houtstraat, Kampersingel, Grote Houtstraat). Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Haarlem Centrum.

Binnenstedelijke buurt die oorspronkelijk bebouwd was met middeleeuwse kloosters en zeventiende-eeuwse hofjes. Door de rijke historie is er een groot aantal monumenten te vinden, waaronder het huidige Frans Hals Museum. Ruimtelijk kenmerkte de wijk zich door gesloten bouwblokken met kleinschalige woonbebouwing en grootschalige bijzondere bebouwing. De stadsvernieuwingsproblematiek had voornamelijk te maken met het dichtslibben van de schaarse ruimte. Winkels en bedrijven breidden steeds meer uit ten koste van woningen en binnensterreinen. De woningen waren merendeels bovenwoningen. Van de 235 woningen was ruim 40% (zeer) slecht. Er was overlast van cafés in de Kleine Houtstraat en niet buurtgebonden inpandige autostalling. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was

het omkeren van het proces van dichtslibben, door het verbeteren en versterken van de woonfunctie. De structuur van Heiliglanden bleef grotendeels gehandhaafd met uitzondering van het buiten de ISR gehouden Damiatecomplex (waar het voormalige Haarlems Dagblad was gevestigd). Er zijn 66 panden gesloopt ten behoeve van kleinschalige en zorgvuldige nieuwbouw. Monumenten en beeldbepalende panden werden op grote schaal verbeterd, net als woonhuizen zonder status. De als opslagruimte gebruikte panden werden weer geschikt gemaakt als woningen en er kwamen meer woningen op de begane grond. Straten werden gheperfileerd, waarbij fietsers en voetgangers een prioriteit kregen boven de auto. Parkeren voor vergunninghouders werd ingevoerd. Tegenwoordig is de Heiliglanden een populaire woonbuurt die deel uitmaakt van een conserverend bestemmingsplan.

Leidsebuurt

1981 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Brouwersvaart, Leidsevaart, Westergracht, Westerstraat)

De Leidsebuurt is een omvangrijke stadsuitbreiding uit de late negentiende eeuw, met een karakteristiek rechtlijnig stratenpatroon. Het noordelijk deel kenmerkte zich door sociale woningbouw, het zuidelijke deel door revolutiebouw. In 1981 was er ernstig achterstallig onderhoud van veel panden door saneringsdreiging. Groenvoorziening was schaars. Uitgangspunt van de plannen was de

verbetering en versterking van de woonfunctie en verbetering van de woonomgeving 'om toekomstwaarde te creëren'. De vernieuwing werd kleinschalig aangepakt: er kwamen 71 nieuwe woningen in de plaats van gesloopte bedrijven, woningverbetering vond minimaal plaats door het grote aandeel particuliere woningen. Naast ISR kreeg de Leidsebuurt ook financiële ondersteuning in het kader van de 'Experimentele Buurtaanpak', met als hoofddoelstelling verbetering van de buurt door en voor bewoners.

Bakenes

1981 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Nieuwe Gracht, Binnen Spaarne, Damstraat, Klokhuisplein, Riviervismarkt, Jansstraat). Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Haarlem Centrum.

Bakenes is het oudst bewoonde gebied in Haarlem met 182 hoogwaardige monumenten en 49 beeldbepalende panden. Naast het wonen, kenmerkte het gebied zich door sterke binnenstadsfuncties met belangrijke culturele voorzieningen voor de hele stad. Rond 1980 was door schaalvergroting van bedrijven het gebied dichtge-slibd. Hinderlijke bedrijven gaven overlast, groen- en speelvoorzieningen ontbraken. Veel monumenten waren verwaarloosd. De kademuren langs het Donkere Spaarne en de Bakenessegracht verkeerden in matige tot slechte staat. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was het

versterking van wonen in de binnengebieden. Langs de centraal gelegen Bakenessegracht was een combinatie van wonen en werken gedacht. Langs de buitenranden moest het werken worden versterkt. Nieuwbouw vond voornamelijk in het oostelijke gedeelte van de buurt plaats, op het terrein van Enschedé, en ten zuiden van het Begijnhof. Het Begijnhof werd heringericht. Het woningbestand werd met 60% uitgebreid. Hinderlijke bedrijven werden verplaatst. Het resultaat van de stadsvernieuwingsplannen was voornamelijk woonverbetering en restauratie. Nieuwbouw is zorgvuldig ingepast waardoor de bijzondere karakteristiek niet is aangetast. Grote wijzigingen zijn niet te verwachten, het gebied maakt deel uit van een conserverend bestemmingsplan.

Hilversum

Oosterstraten en Nieuwstraten

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Vaartweg, Havenstraat, Ruitersweg, Neuweg, Koningsstraat, Oude Haven, Badhuislaan)

Deze arbeidersbuurten zijn aangelegd in de periode 1870-1900. De buurten kenmerkten zich van oudsher door een menging van wonen en werken, met de nadruk op wonen. De buurten bestaan uit lage bebouwing van eengezinswoningen aan smalle straten. Rond 1980 was er veel achterstallig onderhoud. Sommige woningen

verkeerden in een ronduit slecht staat. Er waren vrijwel geen sociaal-culturele voorzieningen, speel- of groenvoorzieningen. In totaal waren er 162 bedrijven waarvan er 28 door de bewoners als zeer hinderlijk werden ervaren. Er was overlast van horeca en een hoge parkeerdruk in de smalle straten, mede veroorzaakt door de horeca in de buurt. Het uitgangspunt van het verbeteringsplan was 'bouwen voor de buurt', door het handhaven en verbeteren van het bestaande woningbestand en een verbetering van de woonomgeving. In slechte staat verkerende woningen werden gesloopt. Daarvoor in de plaats kwamen woningen in zowel de sociale, gesubsidieerde en vrije sector. Achterstallig onderhoud aan gemeentepanden werd weggewerkt. Een aantal hinderlijke bedrijven werd verplaatst, riolering werd aangelegd of verbeterd. De Oosterstraten werden ingericht als woonerven, dat een verbetering van de verkeerssituatie betekende. Voorzieningen moesten de maatschappelijke achterstand opheffen, zoals een speelgelegenheid en ontmoetingsplekken voor jongeren. Erfenis van de stadsvernieuwing is de versterkte woonfunctie in deze buurten. Door de nieuwbouw is de karakteristiek slechts gedeeltelijk gehandhaafd.

Larenseweg e.o.

1980 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Huygensstraat, Snelliuslaan, Huygensstraat, Van Leeuwenhoekstraat, Goudriaanstraat, Hoge Larenseweg, Jan van der Heijdenstraat, Larenseweg, Noorderweg)

De buurten rond de Larenseweg zijn tijdens het interbellum in een tuindorpachtige opzet aangelegd. Uit onderzoek was gebleken dat in Hilversum de sociale achterstand het ergst was in deze buurten. Ook de verkeersafwikkeling liet te wensen over. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was de integratie van deze 'wijk over het spoor' met de andere stadsdelen door een verbetering van de ruimtelijke structuur, een versterking van de functionele samenhang en het evenwicht tussen wonen, werken en recreëren. De nadruk lag op verbetering van de woonomgeving. Nieuwbouwprojecten waren zeer kleinschalig. Hinderlijke bedrijven werden verplaatst. Door de sporadische nieuwbouw is de stadsvernieuwing nauwelijks waarneembaar; de vernieuwing betrof vooral de verbetering van het leefmilieu.

Leeuwarden

Bloemenbuurt/Oldegalileën

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Groningerstraatweg, Prof. mr. P.S. Gerbrandyweg, Dokkumer Ee)

Vroege uitbreidingsbuurten buiten de singels, uit de periode 1850-1940, met deels een tuindorpkarakter. De bebouwing bestaat grotendeels uit lage eengezinswoningen met een tuin, veelal gebouwd voor arbeiders door woningbouwverenigingen en bouwondernemingen. In de strook tussen de Dokkumer Ee en Oldegalileën was bedrijvigheid gevestigd, zoals de gemeentewerf. De woningen hadden een slechte bouwkundige kwaliteit en de openbare ruimte was schraal. Een deel van de negentiende-eeuwse woningen, waarschijnlijk rug-aan-rugwoningen, is in de stadsvernieuwingperiode vervangen door nieuwbouw, met een kleine aanpassing van het stratenpatroon. Vooroorlogse woningen werden gerenoveerd. De gemeentewerf heeft plaatsgemaakt voor een buurt van eengezinswoningen met een groen en open karakter. Het resultaat van de ingrepen was het behoud van het kleinschalige tuindorpkarakter en een verbetering van de woonkwaliteit. Voor het gebied geldt tegenwoordig een conserverend bestemmingsplan. De leefbaarheid wordt zwak tot voldoende gewaardeerd en scoort slecht op de onderwerpen fysieke omgeving en woningen.

Schil-Oost

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (exacte begrenzing onbekend, in ieder geval tussen Oostersingel, Groningerstraatweg, Camminghastraat, De Ruyterweg, Bleeklaan, waarschijnlijk ook tussen Noordvliet en het Nieuwe Kanaal en tussen Spoorstraat en Achter de Hoven)

Vooroorlogse woonbuurten met een kenmerkend stratenpatroon van gesloten bouwblokken, rechte straten en weinig groene openbare ruimte. Hoofdzakelijk eengezinswoningen met een eigen tuin, veelal projectmatig gebouwd door woningbouwverenigingen of bouwondernemingen. Het Cambuursterpad is een historische uitvalsweg met een in 1916 gedempte vaart. De woonkwaliteit rond 1980 was slecht, met woningen in bouwkundig slechte staat, een schrale openbare ruimte, hoge parkeerdruk en weinig openbare voorzieningen. Er was overlast van bedrijven: verkeers- en parkeerproblemen door o.a. vrachtwagens en milieuvervuiling. Uitgangspunt bij de uitvoeringplannen was het welzijn van de bewoners en het handhaven en versterken van wonen als voornaamste functie. Het stratenpatroon bleef

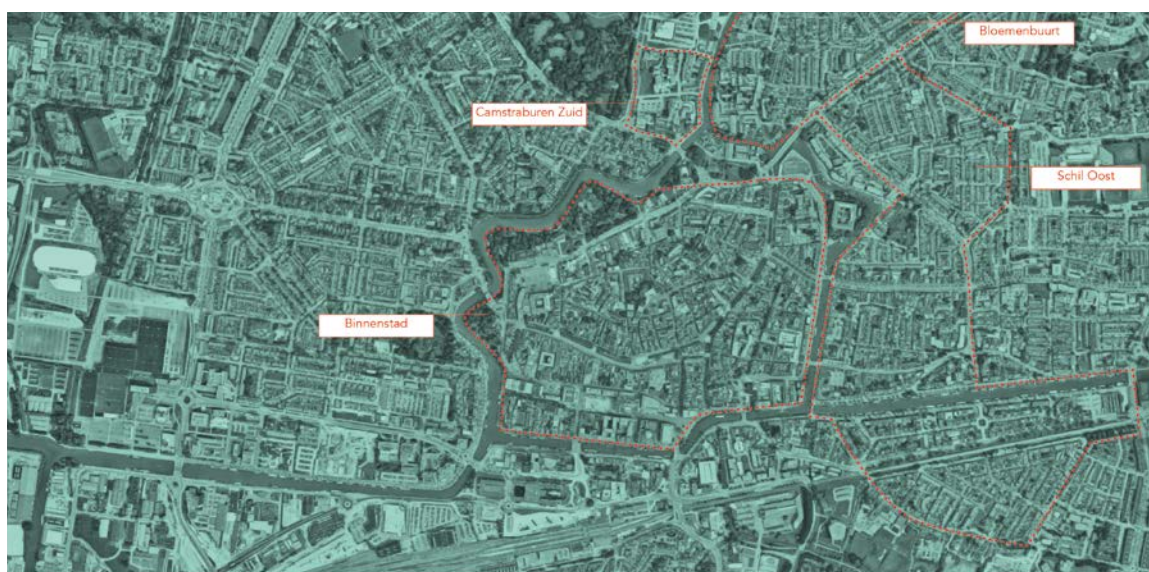
gehandhaafd en er werd een hiërarchie aangebracht tussen buurtontsluitingswegen en autoluwe woonstraten. De ingrepen omvatten een grootscheepse renovatie van woningen, sloop van woningen in de Driehoek voor nieuwbouw, de herinrichting tot woonstraten en kleinschalige sloop van enkele panden voor kleine parkeerterreinen en groenvoorzieningen verspreid over de plangebieden. Hinderlijke bedrijven werden wegbestemd en de Eerste Kanaalburg werd gerestaureerd. Resultaat was een verbetering van het woonklimaat door woningrenovatie en nieuwbouw en door herinrichting van de openbare ruimte. In 2005 zijn de woningen aan de Veglinstraten gesloopt voor nieuwbouw. De strook tussen Bleeklaan en Oostergracht is recent herontwikkeld. De fysieke omgeving wordt nog steeds als zwak gewaardeerd.

Binnenstad

1980 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR, in kleine delen uitgevoerd. Binnenstad-Oost (begrenzing onbekend; waarschijnlijk tussen Voorstreek en Oostergracht), Schoolstraat (begrenzing onbekend; waarschijnlijk tussen Zaailand en Willemskade), Rondom de Kerk (begrenzing: Groeneweg, Nieuweburen, Monnikemuurstraat, Bij de Put, Slotmakerstraat, Eewal, Beijerstraat, Pijlsteeg, Schoenmakersperk), Breedstraat (begrenzing: Noorderweg, Voorstreek, Slotmakersstraat, Bij de Put, Monnikemuurstraat, Nieuweburen, Groeneweg), Bagijnestraat (begrenzing: Bagijnestraat, Kleine

Kerkstraat, Grote Kerkstraat, Sint Anthonystraat), Sint Jacobstraat (begrenzing onbekend), Over de Kelders/Minnemastraat (begrenzing onbekend; waarschijnlijk tussen Eewal, Over de Kelders/Voorstreek), Nieuwesteeg/Oude Doelensteeg (begrenzing onbekend). Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Binnenstad.

Middeleeuwse binnenstad met singels rondom en doorsneden door stadsgracht van oost naar west. Negentiende-eeuwse ingrepen zijn gedempte grachten en grootschalige bebouwing voor bedrijven, scholen, overheidsgebouwen en religieuze gebouwen. Er was een sterke menging van functies: woningen, kantoren, winkels, bedrijven en horeca. De binnenstad had een stenig karakter en behalve het Park Prinsentuin weinig groene openbare ruimte. Er was veel particulier bezit en er waren veel rijksmonumenten. Op basis van een saneringsplan waren enkele panden en straatwanden gesloopt. De problematiek rond 1980 omvatte een aantasting van de historische en ruimtelijke kwaliteit door gaten in straatwanden, verkrotting en leegstand en een verwaarloosde aanblik door opslagfuncties in voormalige woon- of winkelpanden. De binnenstad kampte met overlast van bedrijven, volgebouwde binnenterreinen en verkeers- en parkeerproblemen. Er was achterstallig onderhoud van pijpen, wal- en kademuren, riolering, kabels en leidingen. Uitgangspunten van de plannen was het herstel van het karakteristiek beeld van de binnenstad door het herstel

van straatwanden, restauratie en renovatie, sloop van niet-passende bebouwing en vertrek van hinderlijke bedrijven. De woonfunctie moest gehandhaafd en versterkt worden met woningen voor alle inkomensgroepen. Hinderlijke bedrijven en winkels werden wegbestemd, binnenterreinen opgeschoond voor nieuwbouw, parkeren en/of groenvoorzieningen, en gaten in straatwanden werden gevuld met kleinschalige nieuwbouw voor verschillende bewonersgroepen. Bomen werden geplant op gedempte grachten als Nieuweburen. De geplande parkeergarage in het Vijzelblok is om financiële redenen niet gebouwd. Bestemmingsverkeer wordt via eenrichtingsverkeer door het centrum geleid. De impact van de stadsvernieuwing is het grootst op de openbare ruimte: er is meer groen, heringerichte straten, parkeeroplossingen en routes voor bestemmingsverkeer. De beeldkwaliteit is versterkt door sloop van krotten en volgebouwde binnenterreinen en vervanging door kleinschalige nieuwbouw. Slechts een beperkt deel van de particuliere monumentale panden is gerenoveerd. De binnenstad heeft een conserverend bestemmingsplan.

Camstraburen-Zuid

1982 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing onbekend, waarschijnlijk tussen Camstraburen en Rengerslaan)

Camstraburen is een uitbreidingswijk voor arbeiders uit de periode 1850-1900. Het stratenpatroon liep volgens oude waterlopen of eigendomsgrenzen, met veel kleine bouwblokken, waaronder rug-aan-rug-woningen met een voortuin. Aan de Spanjaardslaan staat een blok met middenstandswoningen uit de jaren dertig en een rij met representatieve panden uit de late negentiende eeuw. Er waren nauwelijks openbare voorzieningen en openbare ruimte, de bouwtechnische kwaliteit was slecht. Uitgangspunten van het uitvoeringsplan waren het bevorderen van de woonfunctie en verbetering van de openbare ruimte. De arbeiderswoningen zijn gesloopt. Twee woonbuurten met appartementsgebouwen aan de Dokkumer Ee zijn nieuw gebouwd, net als een groot-schalig woon-zorgcomplex De Hofwijck en een klein zorgcentrum. De historische bebouwing aan de Spanjaardslaan is bewaard gebleven net als de negentiende-eeuwse stalhouderij erachter. De grootschalige sloop betekende grote ruimtelijke veranderingen: het stratenpatroon is gewijzigd, nieuwe functies werden toegevoegd (zorg en parkeren), en een ander woningtype (appartementen) geïntroduceerd. Om de negentiende-eeuwse gebouwen van de stalhouderij staat tegenwoordig een flinke schutting, waardoor het positieve historische karakter niet benut wordt. Het woonklimaat wordt positief gewaardeerd.

Leiden

De Kooi/Noorderkwartier

1977 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Oude Rijn, Zijloever, Timorstraat, Bernhardkade, Van der Duynstraat, Driemanschapskade, Herensingel)

Deze vroeg twintigste-eeuwse arbeidersbuurt, deels met een tuindorpkarakter, werd het brandpunt van de Leidse stadsvernieuwing met georganiseerd bewonersprotest. De fundering van veel woningen was slecht, er was achterstallig onderhoud en een gebrek aan speel- en buurtfuncties. Het verbeteringsplan werkte door op vanaf 1974 vastgestelde rehabilitatieplannen en betekende een versnelde uitvoering van woningverbetering, sloop van de slechtste blokken en herbouw en een verbetering van de woonomgeving. Het negatieve imago en de sociale achterstand bleven echter hardnekkig. De Kooi en het Noorderkwartier zijn tegenwoordig onderdeel van het Wijkontwikkelingsplan Leiden-Noord (2000) dat tot doel heeft de problemen in de noordschil aan te pakken (werkloosheid, eenzijdige bevolkingssamenstelling, sociale achterstand). Een deel van de wijk is recent gesloopt ten behoeve van nieuwbouw (noordwestpunt).

Maredorp

1977 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Oude Vest, Havenplein, Oude Rijn, Stille Mare en Lange Mare). Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Leiden binnen de Singels.

Middeleeuwse binnenstadsbuurt ter weerszijden van de belangrijkste Leidse winkelstraat (Haarlemmerstraat). Samen met De Camp was dit de binnenstadsbuurt met de meeste urgentie: een groot aantal verhuurde particuliere woningen waren in slechte toestand; er was een voortschrijdende schaalvergroting van de winkels; 'stille sanering' en algemeen verval in de stegen; de openbare ruimte was 'grauw en onverzorgd'; er was sprake van verpakhuizen op binnenterreinen; en de walkanten van de Oude Rijn waren aan herstel toe. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was het zoveel mogelijk met elkaar in evenwicht brengen van alle binnenstadsfuncties, door enerzijds het versterken van recreatieve (winkel)functies, anderzijds het terugbrengen van gezinnen. De ingrepen omvatten onder meer een sterke kwaliteitsslag in de stegen door sanering van bedrijfsgebouwen en nieuwbouw (Olieslagerspoort, Clarensteeg, Mirakelsteeg, Koddesteeg, Hekkensteeg, Maria Gijzensteeg) met aandacht voor een woonerfinrichting. De gevelwanden aan de Pelikaanstraat (oude saneringsdoorbraak) werden aangeheeld. Bijzonder was het terugbrengen van het zeventiende-eeuwse Runderplein, door sloop van een bouwblok en inrichting tot buurtplein. Bij de herinrichting

van de Vollersgracht is gebruik gemaakt van oude klinkers die onder het wegdek zijn aangetroffen. Dit was het eerste Leidse plan dat volledig afgestemd werd met de aanwijzing tot beschermd stadsgezicht: dat noopte tot een zorgvuldige bezinning omtrent methodiek en inhoud. Voor het eerst kwam het besef dat een winkelstraat als de Haarlemmerstraat door zijn historische uitstraling kan concurreren met 'optimaal geëquipeerde perifere vestigingen'. Het historisch karakter en de herbergzaamheid werden opgevat als kwaliteiten. Er kwam een limiet aan het aantal panden dat tot één winkel verenigd mocht worden, de hoogte ervan en er werden eisen gesteld aan materiaalgebruik en architectuur. Het plan tot opengooien van de in 1953 gedempte Lange Mare is niet uitgevoerd. Resultaat van de stadsvernieuwing is de herstelde balans tussen wonen en winkelen. De aantrekkelijkheid van de Haarlemmerstraat werd sterk vergroot. De grootste ingrepen zijn onopvallend, want gebeurden voornamelijk in de stegen en op binnenreinen: kleinschalige nieuwbouw. Mareldorp is onderdeel van een conserverend bestemmingsplan. Er zijn plannen voor de herinrichting van de Haarlemmerstraat.

De Camp

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Oude Singel, Lange en Stille Mare, Aalmarkt en Beestenmarkt). Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Leiden binnen de Singels.

Middeleeuwse binnenstadsbuurt ter weerszijden van de belangrijkste winkelstraat (Haarlemmerstraat), grenzend aan Mareldorp. Het gebied kenmerkte zich door kloosters, zeventiende-eeuwse grachtenpanden en gasthuizen. Er was geen enkele speel- of groenvoorziening, gebouwen waren in slechte staat, net als nagenoeg alle rioleringen (de buurt rioleerde op open water), walmuren, de verharding en de verlichting. Er stond een verouderd scholencomplex en de inrichting van de openbare ruimte was schraal. Het hart van de wijk viel buiten de ISR, want was in de jaren zestig aangewezen als saneringsgebied, dat zich kenmerkte door kaalslag, met uitzondering van het St. Caeciliagasthuis (nu museum Boerhave). Gepleit werd voor een samenhangende aanpak tussen sanerings- en verbeteringsgebied. Uitgangspunten van het verbeteringsplan waren het stimuleren van de winkelfunctie, handhaving van de historische structuur, slechts een mogelijkheid tot behoedzame ingrepen en het stimuleren van wonen langs de Oude Vest en Apothekersdijk. De ingrepen omvatten onder meer de aanleg van extra bruggen (ter hoogte van de Waag en verlengde Lijsbethsteeg), het opnieuw definiëren van winkelgebied en het voetgangersgebied, verbetering van walmuren en kades en de verbetering van maar liefst 140 woonhuismonumenten. Belangrijkste impact van de stadsvernieuwing was de stroomlijning van het kernwinkelgebied door extra

bruggen en de herinrichting van de openbare ruimte, met behoud van het historische, kleinschalige karakter. De Camp is onderdeel van een conserverend bestemmingsplan, er zijn plannen voor herinrichting van de Haarlemmerstraat.

Pancras-Oost

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Hooigracht, Oude Rijn, de Herengracht, Nieuwe Rijn). Voor de gebiedsbeschrijving, zie het voorbeeldgebied Pancras-Oost.

Havenwijk-Zuid

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Havenkade, Herengracht, Zuidsingel, Binnenoostringel). Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Leiden binnen de Singels.

De Havenwijk-Zuid was ooit een van de armste arbeidersbuurten in de schaduw van de Grofsmederij en de Meelfabriek, geheel omgeven door water, met een zeventiende-eeuws straten- en grachtenpatroon. Het was een sterk verpauperde woonbuurt, met vervallen pakhuizen in stegen, en kademuren en bruggen in erbarmelijke toestand. De saneringsplannen uit de jaren zestig gingen uit van volledige sloop, gestart werd met sloop van de bebouwing rondom de Oranjegracht en Waardgracht. De herbouw als woonbuurt en het terugbrengen van de historische structuur vanaf 1973 maakte een omslagpunt in het denken over de stad. Dit verbeteringsplan Havenwijk-Zuid vormt in feite de afronding van de buurtvernieuwing. Uitgangspunten van het verbeteringsplan waren het uitbreiden van de woonfunctie en het behoud van de bestaande stedenbouwkundige structuur met grachten en stegen. De ingrepen omvatten behoud en verbetering van de bestaande woonbebouwing, aangevuld met nieuwbouw, het uitgraven van de gedempte Minnebroersgracht, herstel van het stedenbouwkundig weefsel met nieuwbouw (woningen) en restauratie van kades en bruggen. Resultaat van de stadsvernieuwing was onder meer de bestendiging van de woonfunctie en herstel van het grachtensysteem. De wijk is onderdeel van een conserverend bestemmingsplan, grote ontwikkelingen worden niet verwacht.

Groennoord

1979 aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Maresingel, Haarlemmertrekvaart, Gabriël Metzstraat, Floris Versterlaan, Willem de Zwijgerlaan, Koningstraat en het Zwarte Pad)

De wijk Groennoord is ontstaan uit lintbebouwing langs de Haarlemmertrekvaart. Deels werd het gebied ingericht als woonbuurt (volgens een stratenplan uit ca. 1900), (grotendeels) als Gemeentelijk Slachthuis, Energiebedrijf Zuid-Holland en Veemarkt. De naoorlogse Willem de Zwijgerlaan deelt het gebied op. De woningen hadden vrijwel geen buitenruimte, bedrijven stonden op binnenterreinen en er waren onafgebouwde bouwblokken door de grillige grens met het slachthuisterrein. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was het 'aanvaarden' van de buurt zoals die nu is, met verbetering van woningen en van de woonomgeving ten bate van de huidige bewoners. Ingrepen omvatten beperkte nieuwbouw: door grondruil met de bedrijven kon een bouwblok worden afgerond, en een speeltuin en een nieuwe fietsroute worden aangelegd. Daarnaast werd een aantal panden aangekocht en gesloopt voor de tuinaanleg van woningen aan de Raamstraat. Door bezwaar van bewoners tegen sloop ten behoeve van meer 'licht en lucht' in de buurt (aanleg achtertuinen) gebeurde dat maar deels. Verder richtten de plannen zich op een verbetering van de openbare ruimte, inrichting van straten en het stimuleren van de verbetering van 519 particuliere woningen. De stadsvernieuwing zorgde voor een bestendiging en verbetering van de woonfunctie van de buurt, ruimtelijk had het een beperkte impact. Groennoord is tegenwoordig onderdeel van het Wijkontwikkelingsplan Leiden-Noord (2000) dat tot doel heeft de problemen in de noordschil aan te pakken (werkloosheid, eenzijdige bevolkingssamenstelling, sociale achterstand). Op het terrein van het voormalige slachthuis is recent de woonwijk Nieuw-Leyden gebouwd.

Transvaalbuurt

1979 aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: spoorlijn Den Haag-Amsterdam, Stationsplein, Morssingel, Rijn, Morskade)

Smal en langgerekte arbeidersbuurt ingeklemd tussen de Rijn en de (verhoogde) spoorbaan. Rond 1900 deels aangelegd door een woningbouwvereniging (planmatige aanleg), deels door beleggers (met doodlopende straten). De Morsweg is de belangrijkste (en enige) doorgaande weg. De woonomgeving werd laag gewaardeerd door druk verkeer op de Morsweg, geringe straatbreedte, parkeeroverlast en gebrek aan groen. Uitgangspunten van het verbeteringsplan waren het behoud van de woonfunctie en het opwaarderen van de woonomgeving. Ingrepen waren de aankoop van een strook grond om bewoners achtertuinen te geven (woningen Paul Krugerstraat); de aankoop van de sporthal van de Genie voor gebruik door Leidse sportverenigingen; de aankoop

van een bedrijfsterrein voor herinrichting en inrichting als groen- en parkeerzone; de stimulering van de verbetering van 645 particuliere woningen door visites van ambtenaren die subsidieaanvragen begeleiden; nieuwe riolering; herinrichting straten; en de bouw van een geluidswerende wand langs het spoor. Het gemeentelijke plan om een aantal woningen te slopen om wat licht en lucht in het weefsel te brengen, werd door de bewoners tegengehouden. De stadsvernieuwing zorgde voor een bestendiging en verbetering van de woonfunctie van de wijk, ruimtelijk had het een beperkte impact. Er zijn geen grote ontwikkelingen in de wijk te verwachten.

Maredijk

1979 aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Haarlemmertrekvaart/Haarlemmerweg, de Rijnsburgersingel, de Schuttersveldweg, het Schuttersveld en de Willem de Zwijgerlaan)

De kort na 1900 aangelegde woonbuurt, in de nabijheid van het latere centraal station, was bedoeld als overstort van de overvolle binnenstad. De buurt bestaat uitsluitend uit particuliere woningen met een gemêleerde samenstelling: herenhuizen, arbeiderswoningen, winkels, bedrijven, hofjes, rug-aan-rugwoningen. De saneringsplannen uit de jaren zestig gingen uit van grootschalige nieuwbouw. De problematiek in 1979 was onder meer een stedenbouwkundig onvoltooide structuur, gaten in straatwanden, de aanwezigheid van een voormalige zuivelfabriek, een aantal doodlopende straten, parkeerdruk, verzakkingen en een slechte (ondergrondse) infrastructuur. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was het bestendigen van de woonfunctie, met name door een verbetering van de woonomgeving. Ingrepn omvatten onder meer: nieuwbouw ter afronding van de stedenbouwkundige structuur, de stimuleren van de verbetering van 378 particuliere woningen, vernieuwing van de ondergrondse infrastructuur, inrichting van straten als woonerf en een bufferzone tussen de wijk en de geplande kantoorontwikkelingen langs het spoor (Schuttersveld). De stadsvernieuwing zorgde voor een bestendiging en verbetering van de woonfunctie van de wijk, ruimtelijk had het een beperkte impact. Er zijn geen grote ontwikkelingen in de wijk te verwachten.

D'Oude Morsch

1981 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Rijnsburgersingel, Morssingel, Galgewater en Nieuwe Beestenmarkt). Onderdeel van het (destijds in voorbereiding zijnde) beschermd stadsgezicht Leiden binnen de Singels.

D'Oude Morsch is een levendig binnenstadsgebied tussen winkelstraat en station, met een vrijwel onaangestast vroeg zeventiende-eeuws stratenpatroon. Bijzondere gebouwen zijn de Morspoort, het Museum voor Volkenkunde en het Salvatorshofje. Het verbeteringsplan beschrijft de problematiek als volgt: 'D'Oude Morsch is een kleine, maar zeer gekompliceerde buurt. Op het geringe oppervlak spelen zich bijna alle activiteiten af, die in de binnenstad te vinden zijn. De typische binnenstadsproblemen doen zich daarom in alle hevigheid en vaak in gekoncentreerder - dus sterkere - vorm voor in deze buurt. De geografische ligging is daar ongetwijfeld voor een groot deel debet aan: tussen station en centrum. Dit veroorzaakt hoge grondprijzen langs de aanlooproutes (met veel winkels en horeca), terwijl de grondprijs in de achterliggende straten naar verhouding laag blijft (met veel bedrijfjes en opslag). Tussen deze uitersten dreigt de woonfunctie beknelde te raken.' Daarnaast ontbrak riolering (de buurt loosde nog op de singel), binnenterreinen werden volledig opgeslokt door bedrijven en een chemische fabriek, en er was overlast van nachtelijke horeca in de Kruisstraat. De saneringsplannen uit de jaren zestig zouden deze buurt volledig van schaal en structuur veranderen, door een sterke uitbreiding van het Museum voor Volkenkunde, universiteitsfuncties en parkeren. Uitgangspunten van het verbeteringsplan waren het behoud van de karakteristieke menging van woon-, winkel- en bedrijfsfuncties; behoud van de historische structuur; een versterking van de woonfuncties, vooral ten behoeve van gezinnen en bejaarden (sociale woningbouw); en het concentreren van horeca aan de Beestenmarkt en aan de Nieuwe Beestenmarkt, Steenstraat en Morstraat. Concrete ingrepen waren: het verplaatsen van bedrijven, opslagloodsen en een overlastgevende nachtclub; het openbaar maken van de singelzone; de aanleg van het buurtpark De Put op de slooplocatie Kazerne; het aanhelen van de stedenbouwkundige structuur met nieuwbouw; restauratie van monumenten; de aanleg van riolering; en een kadeverbetering. De stadsvernieuwing had een grote functionele impact met name in de achterstraten waar een volledige woonfunctie is teruggebracht. Een populaire loop- en fietsverbinding over het Galgewater verbindt het station met de universiteit. De wijk is onderdeel van een conserverend bestemmingsplan, er worden geen grote ontwikkelingen verwacht.

Overige (latere) Leidse ISR vernieuwingsgebieden

Academiewijk, aangewezen als vernieuwingsgebied ISR in 1981, Levendaal-West, Hogewoerd en Pancras-West in 1982. De verbeteringsplannen van deze wijken zijn in de archieven niet aangetroffen.

Rotterdam

Het Oude Westen

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Weena, Westersingel, Nieuwe Binnenweg, 's-Graven-dijkwal, Henegouwerlaan). Voor de gebiedsbeschrijving, zie het voorbeeldgebied Het Oude Westen.

Crooswijk

1977-1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Kerkhoflaan, Boezemlaan, Boezem, Crooswijkse singel, Rotte)

Grote negentiende-eeuwse uitbreidingswijk tussen de Rotte en de Boezemsingel met woningen voor arbeiders van het slachthuis en de Heinekenbrouwerij. De problematiek bestond onder meer uit verpaupering door achterstallig onderhoud naar aanleiding van saneringsplannen en een problematische verkeersafwikkeling. Uitgangspunt van het herindelingsplan was een verbetering van de woonomgeving en het keren van de terugloop van het bevolkingsaantal. De ingrepen omvatten voornamelijk sloop-nieuwbouw, maar ook woningverbetering; vrijgekomen bedrijventerreinen (slachthuis en Heinekenbrouwerij) werden bebouwd; de bouw van een gezinsrecreatiecentrum met sportfaciliteiten en een wijkgebouw met multifunctionele ruimten; doorgaand verkeer werd uit de wijk gebannen en straten kregen een herprofilering tot leefstraten. De impact van de stadsver-

nieuwing was de versterking van de woonfunctie met verhoudingsgewijs veel nieuwbouw, met name door het grootschalige nieuwbouwprogramma voor het slachthuissterrein. De herprofilering van straten tot leefstraten in combinatie met recreatie- en speelvoorzieningen hadden grote impact op de ruimtelijke structuur. Crooswijk bleef een probleemwijk, recent is er grootschalige sloop-nieuwbouw gepleegd (voornamelijk koopwoningen), waardoor de wijk gaandeweg een ander profiel krijgt.

Delfshaven

1978-1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Westzeedijk, Middenkous, Moutersteeg, Voorhaven, Tussenwater, Lange Dijkstraat, Havenstraat, Oost-Kousdijk).

Gevarieerde wijk met een historische kern – Delfshaven was de oude voorhaven van Delft – omringd door laat negentiende-eeuwse uitbreidingen. De problemen bestonden onder meer uit een chaotische ruimtelijke structuur door een verspreide ligging van bedrijven, gebrek aan groen en weinig voorzieningen. Uitgangspunt van het herindelingsplan was een herstructurering die aan moest sluiten op de sfeer en de bestemming van het beschermd stadsgezicht (historische kern). De tanende havenindustriële functies dienden ten gunste van een stedelijke woonontwikkeling te worden geëlimineerd. Bij de ingrepen lag de nadruk op restauratie en renovatie, een minimale sloop-nieuwbouw. De meeste bedrijven

zijn verplaatst naar een bedrijventerrein langs de Westzeedijk. De minister kon geen goedkeuring geven aan het aan AKZO grenzende gebied omdat hij het niet opportuun achtte om nieuwe woningen naast een milieuhinderlijk bedrijf te realiseren. Verplaatsing van de AKZO was financieel niet haalbaar. Om milieuhinderlijke aspecten te ondervangen werd een milieuplan opgesteld. Onlangs is een groot woningbouwproject (Stadsurf) gerealiseerd. Momenteel wordt de mogelijkheid onderzocht van een wijkstallingsgarage in het gebied Schans-Watergeus.

Feijenoord - Noordereiland

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Nieuwe Maas inclusief Noordereiland, Rosestraat, Nassaukade)

Feyenoord werd gekenmerkt door een specifieke menging van bedrijvigheid en wonen. In de restgebieden tussen de havens, bedrijven en gebundelde spoorwegen werden vanaf het einde van de negentiende eeuw arbeiderswoningen gebouwd. De meeste bedrijvigheid werd in de stadsvernieuwingsperiode verplaatst en de herindelingsplannen richtten zich op het versterken van de woonfunctie. Feyenoord was een van de voorlopers van de stadsvernieuwing in Rotterdam. Het verbeteringsproces startte in 1973 met een structuurschets en werd tot in deze periode doorgezet. Bijna 1500 nieuwbouwwoningen werden opgeleverd en ongeveer net zoveel woningen gerenoveerd. De ISR werd aangewend om de wijk tot een sociaal en ruimtelijk geheel te maken, essentieel vanwege de geïsoleerde ligging, aldus de gemeente, en te voorzien in groenaanleg, straatverbetering, een betere verkeersstructuur en nieuwbouw van scholen, winkels en buurtcentra. Feijenoord is tegenwoordig een 'focuswijk'. Volgens de Gebiedsvisie Feijenoord 2015-2030 zijn verschillende ontwikkelingen te verwachten, zoals sloop-nieuwbouw, herontwikkeling van bestaande panden, en herinrichting van de buitenruimte.

Het Oude Noorden

1978-1980 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Noorderkanaal, Rotte, Noordsingel, Bergweg)

Grootste negentiende-eeuwse uitbreidingswijk van Rotterdam met een hoge woningdichtheid. De stedenbouwkundige structuur is een lappendeken van een groot aantal particuliere stratenplannen. Herenhuizen staan aan de voorname Noordsingel en Pijnackerplein, alkoofwoningen aan de woonstraten. Enkele lange winkelstraten doorsnijden de wijk, kleine bedrijvigheid is verspreid over de wijk. De problemen waren onder meer

een verpaupering door achterstallig onderhoud na de saneringsplannen voor de aanleg van een uitvalsweg (Rottetracée), een te hoge woningdichtheid en het dichtslibben van binnenterreinen met bedrijfsruimten. De bouwtechnische kwaliteit van de woningen was in het algemeen slecht. Er waren geen groenvoorzieningen. De parkeerdruk was hoog, mede veroorzaakt door de winkelstraten en de bedrijven in de woonstraten. Het uitgangspunt van het herindelingsplan was een verbetering van de woonomgeving. Ingrepen omvatten een veelheid aan kleinschalige sloop-nieuwbouwprojecten: het zogenaamde KOGPON (Kleine Open Gaten Plan Oude Noorden). Er kwam ruimte voor pleinen, groenvoorzieningen en speelgelegenheid door sloop van woonblokken, een van de belangrijkste verdiensten van deze periode. De impact van de ISR was dat er meer lucht in de ruimtelijke structuur kwam door sloop van bouwblokken. De nieuwe ruimte is benut voor de aanleg van pleinen en plantsoenen. De toekomstige ontwikkelingen zijn beperkt, behalve de herontwikkeling van het Gerechtsgebouw en de gevangenis aan de Noordsingel.

Katendrecht

1980 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Katendrechtse laan, Veerlaan, Brede Hilledijk, Tolhuislaan)

Dit schiereiland ontstond door de aanleg van de Rijnhaven en de Maashaven. Het was een geïsoleerd gebied met veel industrie en horeca. De woonfunctie was ondergeschikt. Er was met name overlast van horeca en prostitutie. In het kader van de herstructurering van de oude havens werd Katendrecht aangewezen als toekomstig stedelijk woongebied. De stadsvernieuwingsplannen sloten daarbij aan. Ingrepen omvatten een gedeeltelijke demping van de Katendrechtse Havens, verplaatsing van een aantal bedrijven, nieuwbouw op vrijgekomen bedrijventerrein en de gedempte havens, veel hoog-niveau-renovaties en kleinschalige nieuwbouwprojecten in open gaten. De ontwikkelrichting die destijds is ingezet, wordt versterkt door de recente grootschalige nieuwbouwprojecten en transformaties in het gebied.

Kralingen Jaffa

1980 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Vredenoordlaan, oostelijke zijde Gashouderterrein, Oude Dijk, Ramlehweg, Libanonweg, de Boezem)

Woonwijk met smalle straten en kleine arbeiderswoningen die vóór 1920 zijn gebouwd. Centraal in de wijk komen drie winkelstraten bij elkaar. De wijk is omringd door groengebieden. Op een aantal plekken stond de bebouwing zeer dicht op elkaar. De meeste woningen

waren kleiner dan 60m². De helft van de woningen was slecht tot zeer slecht. Er waren te weinig groenvoorzieningen op buurt- en wijkniveau en er bestond overlast van doorgaand verkeer en hoge parkeerdruk. Uitgangspunten van het herindelingsplan waren: een verbetering van het woningbestand door vernieuwing c.q. verbetering, een grotere woningdifferentiatie en de verbetering van de woonomgeving. Naast woningrenovatie is er grootschalige sloop-nieuwbouw uitgevoerd, waarbij op een aantal plekken de stedenbouwkundige structuur werd aangepast. De problemen waren na de stadsvernieuwing niet opgelost: sinds 2013 wordt de wijk opnieuw vernieuwd.

Afrikaanderwijk

1983 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Spoorweghaven, voormalige spoorwegemplacement, Hilledijk, Putselaan, Maashaven o.z.)

De Afrikaanderwijk is een buurt voor havenarbeiders, aangelegd vanaf 1900, met een geïsoleerde ligging tussen havens en spoorwegemplacement. De buurt bestaat zowel uit speculatiebouw als woningwetwoningen. Veel woningen hadden door de smalle straten en de maat van de bouwblokken een zeer slechte bezonning. De openbare ruimte was schraal; er waren vrijwel geen groen- of speelvoorzieningen. De buurt kampte met verkeers- en parkeeroverlast. De voorzieningen waren gebrekkig. De stadsvernieuwing concentreerde zich op de buurten rond het Afrikaanderplein. Uitgangspunt was een verbetering van de woningvoorraad, maar met instandhouding van de stedenbouwkundige structuur. Er werd gestreefd naar een integratie van wonen en werken, maar hinderlijke bedrijven moesten worden verplaatst. De ingrepen omvatten: een minimale sloop, het vergroten van woningen en de inrichting van het Afrikaanderplein als park. De gemeente wist 60% van de woningen in handen te krijgen. De slechtste woningen werden gesloopt ten behoeve van nieuwbouw en blok- en buurtgroen. Binnenterreinen werden opgeschoond en benut voor blok- en buurtgroen met speelvoorzieningen. De straten ondergingen een herprofilering tot leefstraten. Tegenwoordig zijn er zijn nieuwe ontwikkellocaties in de Afrikaanderwijk vastgesteld waarbij diverse blokken gesloopt worden ten behoeve van nieuwbouw. Er zullen minder woningen worden teruggebouwd wat de groenvoorziening ten goede moet komen.

Bloemhof

1981 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Putselaan, Hillevliet, Groene Hilledijk, Strevelsweg, Dordtselaan)

Bloemhof is een woonwijk met grote verschillen in ruimtelijke en sociale structuur. Bloemhof heeft buurten met een tuindorpachtige bebouwing, experimentele woningbouwcomplexen en etagewoningen. Centraal structurerend element is de singel en de flankerende Lange Hilleweg. De, rond 1920 gebouwde, woningen waren eind jaren zeventig verouderd en te klein; grotere huishoudens trokken daarom weg. Meer dan de helft van de woningen was particulier bezit. Verpaupering nam toe, de voorzieningen waren gebrekkig, er was weinig buurtgroen, en er bestond een slechte verkeerssituatie en een hoge parkeerdruk. Uitgangspunten van het herindelingsplan bestonden uit behoud van de bestaande stedenbouwkundige structuur en versterking van de groenstructuur en het buurtgroen. De nadruk lag op woningrenovatie. Ingrepen omvatten de sloop van drie kerken en kwalitatief slechte speculatiebouw ten behoeve van nieuwbouw en groene openbare ruimte, woningverbetering door renovatie (onder andere van de experimentele woningbouwcomplexen), invoeging van pleinruimten en verbreding van straten. Resultaat van de stadsvernieuwingsingrepen was een sterke vermindering van de woningdichtheid. De historische waarde van de experimentele woningbouwcomplexen werd onderkend. Bloemhof is tegenwoordig een 'focuswijk'. Volgens de Gebiedsvisie Bloemhof 2016-2030 zijn verschillende ontwikkelingen te verwachten, zoals sloop-nieuwbouw, aanpak particuliere woningvoorraad, transformeren van bedrijfsruimte naar woningen en het vergroenen van de buitenruimte.

Hillesluis

1981 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Putselaan, 2e Rosestraat, spoorlijn Rotterdam-Dordrecht, Stadionviaduct, Breeweg, Breeplein, Bree, Groene Hilledijk, Hillevliet)

De buurt heeft een centraal gelegen winkelstraat, de Beijerlandseelaan-Groene Hilledijk, en ligt naast een spoorwegemplacement. De buurt bestaat uit gesloten bouwblokken. De meeste woningen zijn tussen 1920-1940 gebouwd. Bijna 80% van de woningen is particulier eigendom. Veel woningen waren eind jaren zeventig te klein en er was een toename van het oneigenlijk gebruik van winkelruimte. Een geschikte ruimte voor sociaal-culturele voorzieningen ontbrak. De groenvoorziening was schaars. Door de hoge verkeersintensiteit en het gebrek aan goede voorzieningen voor fietsers en voetgangers waren conflicterende verkeersfuncties ontstaan. De parkeerdruk was hoog als er in het nabijgelegen Feyenoordstadion een wedstrijd werd gespeeld. Ingrepen omvatten voornamelijk woningverbetering; sloop-nieuwbouw (voornamelijk in Riederbuurt-Noord);

woningdifferentiatie door woningvergroting; verplaatsing van hinderlijke bedrijven en het benutten van vrijkomende terreinen voor nieuwbouw; de bouw van een wooncomplex voor senioren. Sloop werd voornamelijk aangewend om open ruimte te creëren. De kleine pleinen, het spoorwegemplacement (West-Varkenoordsepark) en braakliggende terreinen werden ingericht als groenvoorziening. Hillesluis is tegenwoordig een 'focuswijk'. Volgens de Gebiedsvisie Hillesluis 2015-2030 zijn verschillende ontwikkelingen te verwachten, zoals gericht ingrijpen in de particuliere voorraad door renovatie of sloop-nieuwbouw en de aanleg van substantieel meer groen.

Middelland

1983 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Henegouwerlaan, 's-Gravendijkwal, Rochussenstraat, Heemraadssingel, spoorweg Rotterdam-Den Haag)

Het grootste deel van Middelland is tussen 1879-1910 aangelegd. Het is een woongebied met grote contrasten: voornamelijk herenhuisen aan de doorgaande wegen en singels, alkoofwoningen in de achterliggende woonstraten en een sterke mening van de woonfunctie en bedrijvigheid. De woningvoorraad was eenzijdig en er was een grote doorstroom. Meer dan de helft van de woningen was slecht tot zeer slecht. Er was overlast van bedrijvigheid, horeca, prostitutie en parkeren; het ontbrak Middelland aan voorzieningen, groen en speelgelegenheid. Uitgangspunt van het herindelingsplan was het handhaven en versterken van de woonfunctie door woningverbetering en indien dat niet meer mogelijk was door vervangende nieuwbouw bedoeld voor de bevolking van Middelland. De woonomgeving werd verbeterd. Enkele woonblokken zijn vervangen door pleinruimte. De sociale teruggang is ten goede gekeerd. Er zijn geen grote ontwikkelingen te verwachten.

Het Nieuwe Westen

1983 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: spoorlijn Rotterdam-Den Haag, Heemraadssingel, Rochussenstraat, Aelbrechtskade, Abraham van Stolkweg).

Het Nieuwe Westen is een buurt met grote contrasten. Voornamelijk herenhuisen staan aan de doorgaande wegen en singels, alkoofwoningen in de achterliggende woonstraten en bedrijven aan de Aelbrechtskade. De bouwtechnische staat van 55% van de woningen was matig, 42% slecht. Er waren veel hinderlijke bedrijven. Er bestond een groot gebrek aan voorzieningen, groen en speelgelegenheid. De buurt kampte met een hoge parkeerdruk, overlast van horeca, heroïnehandel en prostitutiebezoek. Uitgangspunt van het herindelingsplan was het behoud en

de versterking van de woonfunctie: bouwen voor de buurt. De bestaande menging van wonen en werken moest gehandhaafd blijven, alleen hinderlijke bedrijven moesten verplaatst worden. Van de gesloopte woningen zou 50% worden teruggebouwd. De vrijkomende ruimte zou worden gebruikt voor de aanleg van groenvoorzieningen. De ingrepen zijn te karakteriseren als sloop-nieuwbouw en renovatie, opschonen van binnenterreinen, invoegen van pleinen en plantsoenen, herinrichting van de Esseburgsingel, en de realisering van een fors aantal sociaal-culturele voorzieningen.

Provenierswijk

1983 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Walenburgerweg, Schiekade, Spoorwegemplacement en station, Statenweg)

Stedelijke woonbuurt met twee singels als groengebieden. Veel woningen verkeerden in slechte bouwtechnische staat. Uitgangspunt van het herindelingsplan was met name woningverbetering. Er zijn 560 woningen gesloopt, zevenhonderd woningen gerenoveerd. Door renovatie van het vooroorlogs bejaardentehuis konden hierin HAT-eenheden en wijkvoorzieningen worden ondergebracht. Er zijn geen grote ontwikkelingen te verwachten.

Tarwewijk

1982 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Brielselaan, Dordtselaan, Wevershoekstraat, Pleinweg, Maastunnelplein)

Woonbuurt voor arbeiders die in de Maashaven werkten. Het noordelijke deel is tussen 1909-1930 gebouwd, het zuidelijke deel tussen 1920-1940. De bebouwing is gevarieerd; tuindorpachtige laagbouw, portiekwoningen in gesloten bouwblokken, strokenbouw en hoogbouw. De woningdichtheid was hoog en ruim 90% van de woningen was in particulier eigendom. De bouwtechnische staat van de verouderde woningen was matig, er was veel leegstand wat tot verpaupering leidde. De stedenbouwkundige structuur was onsamenhangend, de openbare ruimte schraal. Uitgangspunt van het herindelingsplan was het behoud van de woonfunctie door verbetering van de woonomgeving zoals meer voorzieningen en versterking groenstructuur. De woningvoorraad en voorzieningen moesten worden afgestemd op de bevolkingssamenstelling. De nadruk lag op woningverbetering. De ingrepen omvatten woningverbetering; sloop-nieuwbouw alleen in de Tarwebuurt (gemeentelijk eigendom); sloop van het bouwblok in de Millinxbuurt voor extra parkeergelegenheid; en de sloop van andere bouwblokken ten behoeve van groenvoorzieningen.

Schiedam

Schiedam West

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Nieuwehaven, Burgemeester Knappertlaan, Aleidastraat, Vlaardingerdijk).

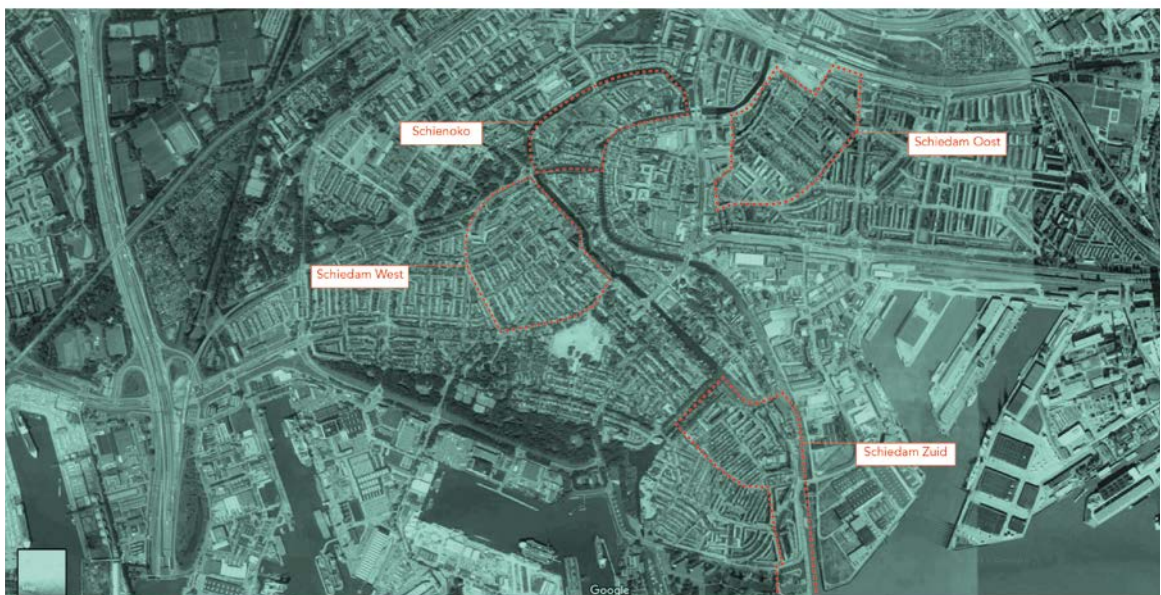
Schiedam-West is een vroeg twintigste-eeuwse uitbreiding. De meeste bebouwing dateert uit de periode 1907-1925. De buurt bestond uit bebouwing van hooguit vier bouwlagen met boven- en benedenwoningen in gesloten bouwblokken en ruime binnenterreinen. De meeste bedrijvigheid concentreerde zich langs de Nieuwehaven. In de jaren zestig werd midden in de wijk hoogbouw neergezet. Een groot gedeelte van de woningen verkeerde bouwtechnisch gezien in matige tot slechte staat. Circa 70% van de woningen was particulier eigendom, dus hanteerde de gemeente het uitgangspunt om woningverbetering te stimuleren. Woningen en bedrijfsruimte waarvan de bouwtechnische staat slecht was, moesten worden gesloopt. Er voor in de plaats kwamen nieuwe woningen die qua grootte en kostenniveau primair werden afgestemd op de woningbehoefte in de buurt, dat wil zeggen voornamelijk twee- en driekamerwoningen in de sociale sector. Een ander belangrijk uitgangspunt was de instandhouding van goede buurtwinkelvoorzieningen. In Schiedam-West is uiteindelijk relatief veel sloop-nieuwbouw gepleegd. In de plaats van de oude bebouwing kwamen portiekwo-

ningen en portiekflats in middelhoogbouw. Door sloop vrijgekomen ruimte werd bovendien benut voor de aanleg van groen- en speelvoorzieningen.

Schiedam-Zuid

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Nieuwe Haven, Buitenhaven, Voorhaven, Hoofdplein, Maasboulevard, Rijnstraat, Ridderkerkstraat, Groenelaan, Willemskade)

Het perifeer gelegen Schiedam-Zuid ligt ingeklemd tussen de havens. Het was een typische arbeidersbuurt met kleine woningen in gesloten bouwblokken aan smalle straten. Door de ligging tussen de havens bevonden zich grote industrieterreinen in Schiedam-Zuid, zoals de gasfabriek (GTB). Veel woningen verkeerden in matige tot slecht staat. Er waren nauwelijks voorzieningen. Door de smalle straten was de parkeerdruk hoog. De wijk kampte met leegstaande bedrijfsruimte door faillissement van aan de haven gerelateerde bedrijven. Bovendien was de grond van de GTB vervuild. Een belangrijk uitgangspunt was om de woonfunctie van de wijk te versterken met nieuwbouw op de voormalige, schoongemaakte industrieterreinen. De nieuwe woningen werden qua grootte en kostenniveau primair afgestemd op de woningbehoefte in de buurt, dat wil zeggen voornamelijk drie- en vierkamerwoningen in de sociale sector. Naast sloop-nieuwbouw zijn er ook woningen gerenoveerd. Hinderlijke bedrijven zijn

verplaatst. Gemeenschapsvoorzieningen, openbaar groen en speelgelegenheid werd zoveel mogelijk in de directe woonomgeving gerealiseerd.

Schiedam-Oost

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Horvathweg, Celciusstraat, Van Swindenstraat, Marconiweg, Singel, Emmastraat, Overschiestraat, Professor Kamerlingh Onneslaan, Spoorstraat)

Nabij het station ligt de wijk Schiedam-Oost met overwegend lage bebouwing; het merendeel boven- en benedenwoningen, een klein deel bestaat uit grondgebonden eengezinswoningen. In de directe nabijheid van het station was de dichtheid hoger dan in de rest van de wijk. De bebouwing ten noorden van de Professor Kamerlingh Onneslaan dateert uit het interbellum, de bebouwing ten zuiden ervan is ouder. Van de bebouwing was 40% slecht en 10% verkrot, wat voornamelijk te wijten was aan funderingsproblemen. De gemeenschapsvoorzieningen waren slecht behuisd, sommige zelfs in noodgebouwen. Openbaar groen en speelvoorzieningen waren in beperkte mate aanwezig. De wijk had door zijn ligging tussen de Rijksweg en de binnenstad veel last van sluisverkeer en door de ligging nabij het station een hoge parkeerdruk. Ook in Schiedam-Oost moest de woonfunctie worden versterkt. Driekwart van het woningbestand was particulier eigendom. Daarom hanteerde de gemeente als uitgangspunt het stimuleren, initiëren en begeleiden van woningverbetering. Functiemenging was toegestaan langs de doorgaande wegen. Slechte woningen werden gesloopt en de nieuwe woningen werden qua grootte en kostenniveau primair afgestemd op de woningbehoefte in de wijk. Functiemenging van werken en wonen werd toegestaan aan de Overschiestraat. Langs de Singel en Professor Kamerlingh Onneslaan werd de buurtwinkelfunctie gestimuleerd. Verkeershinder werd grotendeels opgelost door de straten voor eenrichtingsverkeer in te richten.

Schienoko

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Schiedamse Schie, Noordvestgracht, Korte Haven)

Schienoko is van oudsher een industriegebied aan de Schiedamse Schie met ambachtelijke bedrijvigheid, voornamelijk de jeneverindustrie. Het gebied ligt tegen de middeleeuwse stad en maakt tegenwoordig deel uit van de binnenstad. Langs de Noordvestgracht staan nog vijf hoge brandersmolens. Woningen stonden in een concentratie aan de Korte Haven en Oude Sluis. Aan Dam bevonden zich winkels met bovenwoningen. Het stratenpatroon van Schienoko dateert uit de late Middeleeuwen.

Er bevindt zich met name langs de randen van het gebied nog veel waardevolle bebouwing, zoals de vijf molens en bedrijfsgebouwen, de oude woningen en ook waardevolle kaden en bruggen. Schienoko was door de wegtrekkende industrie in verval geraakt en gedeeltelijk gesloopt. Het gebied tussen het Raam en het Spinhuispad bestond uit kaalslag. Van de resterende bebouwing was een groot gedeelte van bouwtechnisch slechte kwaliteit. De helft van de woningen was zelfs slecht tot zeer slecht. Uitgangspunten voor de vernieuwing van Schienoko waren versterking van de woonfunctie en een goede inpassing van bedrijfs- en winkelfuncties. Daarbij moest aansluiting worden gezocht bij de historische kenmerken van het gebied. Door nieuwbouw van woningen werd de woonfunctie in de binnenstad versterkt. De nieuwe woningen zouden lage lasten voor de bewoners meebrengen; in dit kader werden ook energiekosten betrokken – zonne-energie! Opmerkelijk is de stedelijk aandoende woningbouw rond het Spinhuispad, met een gemiddelde bebouwingshoogte van vier lagen en kleine tot middelgrote woningen. Op de begane grond bevinden zich (buurt)winkels. Schienoko valt sinds 2005 onder beschermd stadsgezicht.

Utrecht

Springweg-Oost

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Zadelstraat, Oudegracht, Lange Smeestraat, Springweg). Onderdeel van het in 1975 aangewezen beschermd stadsgezicht Utrecht.

Deze middeleeuwse stadsbuurt bestond uit grote diepe panden aan de Oudegracht, kleine panden aan de Springweg en leegstaande bedrijfsgebouwen op voormalige kloosterterreinen. De woonfunctie stond onder druk. Van de woningen verkeerde 60% in slechte staat. Er was achterstallig onderhoud door sloopdreiging vanwege grootschalige verkeersplannen. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was het terugbrengen en versterken van de woonfunctie, maar wel met behoud van de gemengde functie die zo kenmerkend was voor de binnenstad. Woningen werden toegevoegd op binnensterreinen. De monumenten en beeldbepalende panden aan de Oudegracht en Springweg werden gerestaureerd. Het terrein achter het NV-huis werd ingericht als collectieve binnentuin. Kortom, de grootste veranderingen voltrokken zich op de binnensterreinen, waardoor het aanzien van de binnenstad nauwelijks veranderde, maar de woonfunctie en woonomgeving sterk verbeterden. Grote veranderingen zijn niet te verwachten, het gebied heeft een conserverend bestemmingsplan en valt onder beschermd stadsgezicht.

Nieuwegracht-Oost

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: 't Wed, Korte Nieuwstraat, Trans, Nieuwegracht, Singelgracht, Oudegracht). Onderdeel van het in 1975 aangewezen beschermd stadsgezicht Utrecht.

De middeleeuwse stadsbuurt bestond uit grote diepe panden aan de Nieuwegracht en kleine panden en hofjes aan de zijstraten. Vrijwel de helft van de woningen verkeerde in slechte staat. De binnenterreinen waren volgebouwd. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was het terugbrengen en versterken van de woonfunctie, maar wel met behoud van de gemengde functie die kenmerkend is voor de binnenstad. In de zijstraten van de Nieuwegracht werd nieuwbouw op kleine schaal ingevoegd. Binnenterreinen werden heringericht. Grote veranderingen zijn niet te verwachten, het gebied heeft een conserverend bestemmingsplan en valt onder beschermd stadsgezicht.

Oudwijk

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Ramstraat, Oudwijkerlaan, Helmstraat, Oudwijk, van Limburg Stirumstraat, Nicolaasweg, Zonstraat, Oosterstraat, Oudwijkerdwarstraat, Bloesemstraat, Bolstraat, Wagenstraat, Wagendwarstraat, Wolter Heukelslaan)

Oudwijk is een buurt met enige mate van diversiteit, namelijk arbeiderswoningen en middenstandswoningen ingeklemd tussen voorname bebouwing aan de singel, Maliebaan en villapark. De grote winkelstraat Burgemeester Reigerstraat loopt dwars door de buurt. Haaks daarop ligt een andere doorgaande weg, de Oudwijkerdwarstraat. Kenmerkend zijn de haakse straten in stedelijke blokken en de rijen arbeiderswoningen aan onder andere de Oudwijkerdwarstraat. Ruim 40% van de woningen verkeerde in slechte staat. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was woningverbetering en handhaving van de buurtkarakteristiek, dus ook de voormalige bedrijfsgebouwen die kenmerkend waren voor het straatbeeld. Naast woningverbetering werd er kleinschalige nieuwbouw gepleegd die het historische stratenpatroon volgt. Op het terrein van een voormalige drukkerij kwam nieuwbouw en er zijn leefstraten en woonerven aangelegd. De diversiteit in de wijk is behouden gebleven en de woonomgeving is aanzienlijk verbeterd.

Abstede

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Tolsteegsingel, Zonstraat, Mecklenburglaan, Nicolaasweg, Markstraat, Bosboomstraat, Notenboomlaan, Ina Boudier Bakkerlaan, Notenboomlaan, Abstederdijk, Kromme Rijn). Zie voor de gebiedsbeschrijving het voorbeeldgebied Abstede.

Kanaalstraat

1979 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Westplein, Leidsche Rijn, Vleutenseweg)

De Kanaalstraat is een laat negentiende-eeuwse arbeidersbuurt met smalle straten, ondiepe bouwblokken en kleine woningen. Ruim 80% van de woningen verkeerde in slechte staat. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was een verbetering c.q. sanering van het bestaande woningbestand. De aanpak van het particulier woningbezit werd gestimuleerd door het sterk verbeteren van de woonomgeving, zoals de aanleg van leefstraten en woonerven. Nieuwe woningen kwamen op het bedrijfsterrein langs de Leidsche Rijn met een nieuw buurtpark en vervangende nieuwbouw langs de Kanonstraat. Winkelvoorzieningen werden geconcentreerd in de Kanaalstraat en het zuidelijke deel van de Damstraat. Wegbestemde winkels, bedrijven en opslagplaatsen werden aangekocht en als casco's opgeleverd ten behoeve van de verbouw van benedenwoningen.

Wittevrouwen/Griftpark

1978 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Biltse Grift, Biltstraat, Wittevrouwensingel, Kleinesingel, Blauwkapelseweg)

Het gebied ligt net buiten de historische binnenstad en had bebouwing die terugging tot de Middeleeuwen. De bebouwing stond langs de Biltstraat; er was een Heilig Kruis Gasthuis en verschillende kleine buitenplaatsen. In het midden van de negentiende eeuw werden de kleinere straten en hofjes aangelegd, die bebouwd werden met voornamelijk arbeiderswoningen en middenstandswoningen die de buurt zijn karakteristieke uiterlijk geven. Langs de hoofdroutes werden grotere huizen gebouwd voor de middenstand en de gegoede burgerij. Rond 1900 was min of meer de gehele huidige buurt Wittevrouwen bebouwd. Bijzonder was het door de verhuizing van de universiteit naar de Uithof vrijgekomen Academisch Instituut (het Veeartsenijterrein) en de in 1960 gesloopte gemeentelijke gasfabriek. Maar liefst 65% van de woningen verkeerde in slechte staat (in totaal 1533 woningen), de parkeerdruk was hoog. De nadruk lag op de particuliere woningverbetering. In 1980 begon de gemeente met 'actief aanschrijven'. Dit hield in dat de gemeente direct aan de eigenaar opdracht gaf om geconstateerd achterstallig onderhoud uit te voeren. Deed de eigenaar dat niet, dan zocht de gemeente zelf een aannemer. Daarnaast kwam beperkte nieuwbouw op basis van het historische stratenpatroon: bijvoorbeeld aan de Krijtstraat. Binnenterreinen werden opgeschoond en ingericht als speelterrein. Op de locatie van de gemeentelijke gasfabriek zou ook woningbouw komen, door bodemvervuiling is het terrein uiteindelijk ingericht als het Griftpark. Het historische veeartsenijterrein is een van de eerste

grootschalige herbestemmingsprojecten: een aantal panden werd opgeknapt voor particuliere verkoop, de meeste gebouwen werden gerestaureerd en gaven plek aan sociale woningbouw.

Ledig Erf en omgeving

1980 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: Tolsteegsingel, Kromme Rijn, Abstederdijk, Notebomenlaan, Oosterspoorlijn, spoorlijn Utrecht-Arnhem, Vaartsestraat, Catharijnesingel, Ledig Erf)

Dit gebied bestaat uit drie buurten gescheiden door de Vaartse Rijn en de Kromme Rijn, waarlangs bedrijvigheid was gevestigd. De wijk bestond voornamelijk uit negentiende-eeuwse arbeiderswoningen en vooroorlogse woningbouw (Watervogelenbuurt). Door grootschalige verkeersplannen zou een groot deel van de wijk gesloopt worden, waardoor woningen vrijwel niet meer onderhouden werden. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was verbetering van de woonfunctie en versterking van het woonmilieu. De ingrepen omvatten de bouw van net zoveel grote als kleine woningen op bouwlocaties van beperkte omvang en de aanleg van leefstraten en woonerven.

Zuidelijke Oude Stad

1982 Aanwijzing vernieuwingsgebied ISR (begrenzing: 't Wed, Korte Nieuwstraat, Trans, Nieuwegracht, Singelgracht, Oudegracht). Onderdeel van het in 1975 aangewezen beschermd stadsgezicht Utrecht.

Deze middeleeuwse stadsbuurt heeft grote diepe panden aan de Oudegracht en Nieuwegracht, en kleine panden aan de zijstraten. Veel woningen waren slecht en de binnenterreinen waren volgebouwd. Uitgangspunt van het verbeteringsplan was het terugbrengen en versterken van de woonfunctie, maar wel met behoud van gemengde functie die kenmerkend is voor de binnenstad. Op de parkeerplaats aan de Korte Nieuwstraat (voormalig kaalslaggebied) kwam nieuwbouw. Oude bedrijfsterreinen en binnenterreinen werden geschikt gemaakt voor woningbouw en groenvoorzieningen (Dorstig Harthof, Vrouwjuttenthof, RAMU-tuin). De meeste veranderingen voltrokken zich op de binnenterreinen. De woonfunctie en woonomgeving verbeterden sterk. Het bestemmingsplan is conserverend en valt onder beschermd stadsgezicht. Het stadsvernieuwingsproject aan de Korte Nieuwstraat wordt binnenkort vervangen door nieuwbouw.

Overige (latere) Leidse ISR vernieuwingsgebieden

Bokkenbuurt en Lauwerecht noord, in 1978 aangewezen als vernieuwingsgebied ISR. De verbeteringsplannen van zijn niet gevonden.

6 Aanbevelingen

Onderzoeksagenda voor kennisopbouw van het erfgoed van de stadsvernieuwing

- Herwaardering van de binnenstad als grootste verdienste van de stadsvernieuwing. Met de focus op exemplarische binnensteden zoals Alkmaar, Amsterdam, Groningen, Haarlem, Leiden en Utrecht.
- Impact van de betrokkenheid van de erfgoedsector (woonhuismonumenten en beschermd stadsgezicht) op stadsvernieuwing.
- Invullings- of inpassingarchitectuur in de bestaande stad als opgave (naast die van de experimentele woningbouw). Met voorbeeldprojecten.
- Aanvullende ruimtelijke analyse opstellen van een aantal voorbeeldgebieden (te selecteren op kernwaarden van de stadsvernieuwing).
- De veranderende opvattingen over de (stedelijke) openbare ruimte. Tijdens de stadsvernieuwing gold de openbare ruimte als belangrijke impuls voor kwaliteitsverhoging van de woonomgeving.

Beleidsaanbevelingen voor de omgang met erfgoed van betekenis uit de periode van de stadsvernieuwing

- Draagvlak creëren voor waardering van cultureel erfgoed uit de periode van de stadsvernieuwing opdat ook geslaagde voorbeelden van binnenstedelijke invullings- of inpassingarchitectuur worden meegenomen in het beschermd stadsgezicht.
- Financiële impuls vanuit het Rijk voor grote opgaven in combinatie met het erfgoed van de stadsvernieuwing (bijvoorbeeld klimaatopgave).
- Sturende rol erfgoedsector in ruimtelijke ontwikkelingen door koppeling van beschermd stadsgezicht aan diverse subsidieregelingen, bijvoorbeeld voor zonnepanelen (stapelen van subsidies als kans).

Ontwikkeling van draagvlak en participatie voor kennisopbouw en agendering van het erfgoed uit de periode van de stadsvernieuwing in het erfgoed- en ontwerpveld en onderwijs

- Werken aan waardering stadsvernieuwingsperiode door *long read* op internet, aanpasbare website, uitbreidbare projectendatabase.
- Dit is een voorbeeldperiode voor het heel vanzelfsprekend en met relatief weinig middelen, ontwerpen in de bestaande stad. Interessante ontwerphouding, kan inspiratie zijn voor herbestemming, *slow urbanism*.
- Zoek de samenwerking. Vanwege het integrale karakter van de stadsvernieuwing zou het voor het erfgoedveld een meerwaarde opleveren om samenwerkingsverbanden te zoeken met andere onderzoeksinstituten, bijvoorbeeld op het gebied van sociale geschiedenis, universiteiten, koppelen van kennis die nu nog verspreid is.
- Integrale aanpak als voorbeeld voor het ontwerp- en erfgoedveld.

Erfgoed Leiden en Omstreken: Archief C.J.D. Waal, raadslid en wethouder.

Gelders Archief: Archief Secretarie Gemeente Arnhem, 1970-1979.

Gemeentearchief Schiedam: Archief van het gemeentebestuur van Schiedam, (1948) 1980-1989 (1997), (1948) 1980-1989 (1997) en Archief van de Dienst Gemeentewerken, 1980-1991.

Groninger Archieven: Archief van het Provinciaal Bestuur van Groningen, 1977-1990.

Haags Gemeentearchief,: Archief Gemeentebestuur Den Haag, 1953-1990 en de Verslagen en handelingen van de gemeenteraad.

Het Utrechts Archief: Archief van het Gemeentebestuur van Utrecht, 1970-1989.

Historisch Centrum Leeuwarden: Archief van de Gemeentesecretarie Leeuwarden, tot 1990.

Nationaal Archief: Archieven van de Centrale Commissie Stadsvernieuwing, de Rijksplanologische Dienst en het Ministerie van VROM.

Noord-Hollands Archief: Archief van Gemeentebestuur van Haarlem, (1883) 1957-1990 (2000).

Regionaal Archief Alkmaar: Archief van de Dienst Openbare Werken van de gemeente Alkmaar, 1944-1988.

Regionaal Archief Dordrecht: Archief van de Gemeente Dordrecht (dossiers tot 1990).

Stadsarchief Amsterdam: Archief van de Secretarie, Afdeling Coördinatie Stadsvernieuwing en archieven van diverse Projectgroepen Stadsvernieuwing.

Stadsarchief Delft, Archief Openbare Werken Delft, 1824-1985.

Stadsarchief Rotterdam: Archieven van diverse Projectgroepen Stadsvernieuwing.

Streekarchief Gooi en Vechtstreek: Archief van het gemeentebestuur en van de secretarie van de gemeente Hilversum, 1940-1989.

Delpher, diverse krantenartikelen.

- A. van Ake, K. Sipkes**, 'Aanpak in Haarlem bij stadsvernieuwing als sociaal proces: huis voor huis', in: *Wonen-TA|BK* (1977) 16, pp. 26-31.
- T. Bloothoof, W.A. Fasel, Th.P.H. Wortel, Alkmaar**. *Gevels van de binnenstad*, Alkmaar 1980.
- L. Boelens (red)**, *Compact city extended : outline for future policy research and design*, Rotterdam 2011.
- M. de Boer**, 'Stadsvernieuwing gaat voorbij aan bewoners. Dapperbuurt 1', in: *Wonen-TA|BK* (1977) 7, pp. 18-25.
- H. van der Cammen en L. de Klerk**, *Ruimtelijke ordening van grachtengordel tot vinex-wijk*, Utrecht 2003.
- Centrale Directie van de Volkshuisvesting**, afdeling Voorbereiding Stadsvernieuwing, *Richtlijnen Interim Saldo Regeling*, januari 1979.
- 'Dordrechts wethouder drs. Nico Lamers**: Stadsvernieuwing heeft een Delta-plan nodig', in: *Bouwfonds Indruk*, 9 (1981) 58, pp. 4-13.
- DROS**, *Verbouwen aan de stad*, Rotterdam 1980.
- V. Freijser**, *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990*, Zwolle 1991.
- Gemeente Delft, projectbureau Stadsvernieuwing**, *Een wandeling door Delftse stadsvernieuwinggebieden. Ter gelegenheid van 10 jaar stadsvernieuwing in Delft*, Delft 1986.
- Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting Amsterdam**, *Amsterdam Stadsvernieuwing*, Amsterdam 1980.
- Y.H. Gietema**, *1973 - 1985 twaalf en een half jaar stadsvernieuwing Groningen*, Groningen 1985.
- E. Hasselaar**, 'Interim saldo-regeling in Leiden: voorbeeld of 'leidens'-weg?', in: *Berichten over Stadsvernieuwing*, (1980) 2, pp. 8-10.
- R. Heukels, A. Smolders**, *De wedergeboorte van een buurt. Twaalf jaar stadsvernieuwing in de Amsterdamse Kinkerbuurt*, Gorinchem 1983.
- L. Hoeks**, *'In geouwehoer kun je niet wonen.'* Het leven van *Jan Schaefer*, Amsterdam/Antwerpen 2017.
- 'Interim-saldoregeling stadsvernieuwing Binnenstad-Oost profiteert als eerste Groninger wijk'**, in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 20 juni 1977.
- A. Jolles, E. Klusman, B. Teunissen**, *Stadsplan Amsterdam. Toekomstvisies op de ruimtelijke ontwikkeling van de stad 1928-2003*, Rotterdam 2003.
- R. Jongert**, '10 jaar Haagse stadsvernieuwing', in: *Plan* 12 (1981) 1, pp. 29-57.
- L. Kalk**, 'Stadsvernieuwing in het jaar van de waarheid', in: *Plan* 6 (1975) 9, pp. 21-32.
- P. Koelewijn, G.J. Schokker**, 'Bouwen binnen de perken', in: *Wonen-TA|BK* (1978) 13, pp. 19-26.
J.J. Koffijberg, *Niet zonder slag of stoot: keerpunt in de stadsvernieuwing. Deelstudie vijftig jaar DGVH*, Delft 1997.
- K. Kupka**, 'Stadsvernieuwing zonder woningverlies. Voorbeeld voor nieuwe Amsterdamse aanpak', in: *Wonen-TA|BK* (1978) 13, pp. 13-18.
- J.G. Lambooy, P.C.M. Huigsloot, R.E. van de Lustgraaf**, *Greep op de stad? V28 1982, voorstudies en achtergronden*, Den Haag 1982.
- F. van der Leeuw**, 'In een 'oude buurt' zit meer leven dan u denkt - ook in Alkmaar', in: *Wonen-TA|BK* (1974) 14, pp. 16-21.
- F. van der Leeuw**, 'Veel positiefs bij rehabilitatie oostelijk stadsdeel Alkmaar. Op zoek naar een compromis tussen wensen, voorschriften en betaalbaarheid', in: *Wonen-TA|BK* (1976) 15, pp. 24-28.
- H. de Liagre Böhl**, *Steden in de steigers; stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990*, Amsterdam 2012.
- M. Lubbers**, *Tien wijken vernieuwen. Stadsvernieuwing in tien Rotterdamse wijken*, s.l. (Rotterdam), s.a. (1980).
- H. Meindersma**, 'Raamnota bevat nog geen nieuw gezichtspunten maar: in Amsterdamse stadsvernieuwing gloort kentering', in: *Wonen-TA|BK* (1977) 22, pp. 22-25.
- Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening**, Centrale Afdeling Voorlichting en Externe Betrekkingen, *Beschikking geldelijk steun stadsvernieuwing 1977*. Overdruk uit de Nederlandse Staatscourant nr 119 van 22 juni 1977.

L. Oorschot, *Conflicten over Haagse stadsbeelden. Van Willemspark tot Spuiforum*, Delft 2014.

PvdA, D66 en PPR, *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie*, Amsterdam 1972.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Jaarboek Monumentenzorg 1997. In dienst van het erfgoed. Rijksdienst voor de monumentenzorg*, Zwolle 1997.

K. Rouw, *Metamorfosen. Dertig jaar stedelijke veranderingen in Dordrecht*, Dordrecht 1990.

J. Schaefer, *toespraak gehouden op 26 juni 1975 in de Ridderzaal in Den Haag, op de jubileumbijeenkomst '100 jaar overheidszorg voor het cultureel erfgoed', georganiseerd door het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in het kader van het Monumentenjaar 1975.*

P. van der Schraaf, W. Stijger, J. Ummels, P. van IJzeren, 'Stadsvernieuwing in Utrecht. Volkshuisvestelijke aspecten', in: *Plan* 13 (1982) 5, pp. 27-47.

R.A.F. Smook, *Binnensteden veranderen. Atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van de Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw*, Zutphen 1984.

E. Starckenburg (red.), *Tastbaar Geheugen. 150 jaar zorg voor Leidse Monumenten*, Leiden 2014.

K. Visser, *Dertig jaar stadsontwikkeling in Utrecht, 1970-2000. Zo'n onbeschrijflijke stad*, Utrecht s.a. (2001).

N. de Vreeze, 'Rotterdam houdt blijmoedig vast aan goede koers. Stadsvernieuwingsbeleid wordt voortgezet', in: *Wonen TA|BK* (1983) 8, pp. 22-25.

P.L. de Vrieze, 'Taak en functie van de architect bij stadsvernieuwing' in: *Plan* 6 (1975) 3, pp. 6-10.

Bijlage Richtlijnen ISR (versie januari 1979)

Auteur: Centrale Directie van de Volkshuisvesting, afdeling Voorbereiding Stadsvernieuwing
 'De in deze bundel gegeven richtlijnen hebben twee functies. De gevraagde gegevens stellen de betrokken departementen gezamenlijk en individueel in staat te komen tot een integrale beoordeling van de door de gemeenten ingediende aanwijzingsbesluiten en uitvoeringsplannen. Tevens kan de bundel door de gemeenten worden gebruikt als een checklist bij het ontwikkelen van hun plannen.'

Richtlijn I - algemene gegevens (voor alle sectoren)

- a. voor de AANWIJZING (tot vernieuwingsgebied) noodzakelijk
 1. Nauwkeurige omschrijving van het gebied, tevens aangegeven op een kaart niet kleiner dan 1:2500. Hieruit dient in elk geval de samenhang met het omliggend gebied te blijken.
 2. Tevens dienen op kaart de huidige en toekomstige functies te worden aangegeven.
 3. Voorts moet een kaart worden gemaakt, waarop de kwaliteit van de bebouwing wordt aangegeven. op deze kaart moet eveneens de kwaliteit van de historische panden met waarde als monument worden opgenomen.
 4. Aangegeven moet worden of voor het gebied verbeterings- dan wel herindelingsplannen zullen worden vastgesteld.
 5. Een raming van de kosten met vermelding welk deel ten laste van de gemeente zal blijven.
 6. Een fasering/prioriteitstelling, wanneer meer dan één gebied wordt aangewezen.
 7. Bevolkingssamenstelling, gezinssamenstelling en categorieën en de verwachte/gewenste bevolkingsontwikkeling in de toekomst.

Aanvullend

1. Verslag van het overleg en de structuur van het overleg met de bevolking.
- b. voor de PLANNEN noodzakelijk
 1. Bestemmingsplan: indien nog niet aanwezig het ontwerp-bestemmingsplan of het voorbereidingsbesluit. Het plan of besluit moet vergezeld gaan van uitgangspunten en doelstellingen.
 2. Indien het plan afwijkt van het ontwerpplan dient dat met redenen te worden omkleed.
 3. De planprocedure moet bekend zijn gemaakt d.w.z. er moet bekend zijn door wie, waar en wanneer het plan wordt opgesteld en hoe daarop kan worden gereageerd.

4. Rapport van de inspraak van de bevolking en de bedrijven in het gebied.
5. Verslag van de tegen de plannen ingebrachte bezwaren.
6. Exploitatieopzet.
7. Fasering van de uitvoering der werkzaamheden in de tijd met de daarbij behorende kosten.
8. Bevolkingssamenstelling voor en na het stadsvernieuwingproces (actualisering en verfijning van de bij de aanwijzing verstrekte gegevens).
9. Nadere detaillering van de functiekaart.

Richtlijn II - VRO-gegevens [Volkshuisvesting en Ruimtelijke ordening] (aanvullend op richtlijn nr. I)

- a. voor de AANWIJZING noodzakelijk
 1. Overzicht van de huidige en toekomstige kwantiteit woningen.
 2. Ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente.
 3. Inzicht in de bestaande en toekomstige woningdifferentiatie naar grootte en financieringswijze.
- b. voor de PLANNEN noodzakelijk
 1. Inzicht in de plannen voor herhuisvesting.
 2. Inzicht in de plannen voor tijdelijke huisvesting.
 3. Inzicht in de plannen voor verbetering van de woonomgeving.
 4. Verwervingskaart 1:1000 met een lijst.
 5. Inzicht in de toekomstige kwantiteit woningen.
 6. Inzicht in de toekomstige woningdifferentiatie naar grootte en financieringswijze.

Richtlijn III - E.Z. - gegevens [Economische Zaken] (aanvullend op richtlijn nr. I)

- a. voor de AANWIJZING noodzakelijk
 1. Distributieplanologisch onderzoek (D.P.O)
 2. Inventarisatie van de niet onder een D.P.O. te vatten bedrijven.
 3. Inventarisatie van de milieuhygiënische aspecten van de bedrijven.
 4. Het gemeentelijk beleid t.a.v. hinderlijke bedrijven.
 5. Opgave van het aantal bedrijven, dat wil blijven, verplaatsen en beëindigen.
 6. Schatting van de kosten van deze werkzaamheden.
- b. voor de PLANNEN noodzakelijk
 1. Nadere verbijzondering van de kosten.
 2. Definitieve indeling van het aantal bedrijven dat wil blijven, verplaatsen en beëindigen.
 3. D.P.O. (nader gedetailleerd).
 4. Bedrijvenonderzoek.
 5. Actualisering en verbijzondering van het onderzoek milieuhinderlijkheid.

Richtlijn IV - CRM-gegevens [Cultuur Recreatie en Maatschappelijk werk] (aanvullend op richtlijn nr. I)

- a. voor de AANWIJZING noodzakelijk
1. Aangeven van eventuele maatschappelijke achterstand in het gebied.

Aanvullend

1. Aanwezige monumenten of beschermde stadsgezichten of de voorbereiding van een aanwijzing daartoe.
 2. Een beeld van de bestaande en gewenste voorzieningen met kosten.
- b. voor de PLANNEN noodzakelijk
1. Programma voor restauratie en rehabilitatie van de aanwezige monumenten en beeldbepalende panden.
 2. Een welzijnsplan, waarvan de financiering rond moet zijn. Het gehele welzijnsveld binnen het gebied moet onderwerp van beschouwing zijn geweest. De behoefte van de gehele bevolking moet aan de prioriteitsstelling van het plan ten grondslag liggen. Tevens dient de fasering van het plan te zijn aangegeven.

Richtlijn V - VoMil-gegevens [Volksgezondheid en Milieuhygiëne] (aanvullend op richtlijnen nr. I en III, speciaal m.b.t. hinderlijkheid van bedrijven)

- a. voor de AANWIJZING aanvullend
1. Overzichtskaart met riolerings- en rioleringswerken.
 2. Algemeen gemeentelijk plan voor afvalwaterafvoer.
 3. Globale beschrijving van het rioolstelsel.
 4. Overzicht van nog uit te voeren rioolwerk.
 5. Raming van uitgaven en ontvangsten van nog uit te voeren rioleringswerk.
 6. Overzicht van rioleringswerken buiten het plangebied, doch met een relatie met het plangebied.
- b. voor de PLANNEN aanvullend
1. Uitgaven en ontvangsten bij rioleringswerken.
 2. Planning van de uitvoering der rioleringswerken.
 3. Algemeen rioleringsplan, tenzij bij de aanwijzing al geleverd.
 4. Computerberekening met hydraulische en optimalisatieberekening.
 5. Algemene technische gegevens.
 6. Aantal betrokken woningen.
 7. Is de verfijningsregeling van toepassing?
 8. Zijn er bijzondere maatregelen nodig?

Richtlijn VI - VenW gegevens [Verkeer en Waterstaat] (aanvullend op richtlijn nr. I)

- a. voor de AANWIJZING noodzakelijk
1. Toelichting op de huidige en beoogde verkeers- en vervoerssituatie, met inbegrip van een globale aanduiding t.a.v. het parkeren en de verdeling in verkeers- en verblijfsgebieden.
 2. Overzicht van werken, die voor VenW-bijdrage in aanmerking komen.
 3. Kaart waarop de huidige en beoogde hoofdinfrastructuur voor gemotoriseerd en langzaam verkeer en openbaar vervoer is aangegeven.
 4. Aard en omvang van de gewenste financiële bijdragen van V en W.

Aanvullend

1. Verkeerscirculatieplan, indien aanwezig en nog niet ingediend.
- b. voor de PLANNEN noodzakelijk
1. Aangeven van de financiële consequenties van de maatregelen, waarvoor de gemeente een beroep wil doen op de bijdrageregelingen van VenW.
 2. Kaart, waarop aangegeven de belangrijkste reconstructies, het openbaar vervoer, de verkeerscirculatie en grootschalige parkeervoorzieningen.
 3. T.a.v. het openbaar vervoer: de lijnvoering, de haltesituering, de frequenties, maatregelen t.b.v. de regelmaat en doorstroming, grootschalige halteaccommodaties.
 4. Geplande voorzieningen voor langzaam verkeer; toegankelijkheid voor de fietser dient te zijn gewaarborgd.
 5. Ontsluiting plangebied voor auto's.
 6. Welke wegen worden belast door doorgaand verkeer.
 7. Maaswijdte en dwarsprofielen van de hoofdwegen en de belasting ervan in de avondspits.
 8. Inzicht in de toekomstige parkeersituatie, met name of er behoefte bestaat aan gebouwde parkeervoorzieningen.
 9. Speciale routes voor vrachtvervoer of vervoer voor gevaarlijke stoffen.
 10. Geluidbelasting langs de belangrijkste wegen van het gebied.
 11. Verdeling van het gebied in verkeers- en verblijfsgebieden.

Aanvullend

1. Aangeven van laad- en losmogelijkheden en eventuele bodecentra.

Richtlijn VII - voorbereidingskosten

[inzicht in de gemaakte kosten, bijvoorbeeld voor onderzoek en overleg, om te komen tot aanwijzing van een gebied tot vernieuwingsgebied of het opstellen van uitvoeringsplannen (verbeterings- en herindelingsplannen)]

Richtlijn VIII - exploitatieopzet

[Overzicht van alle kosten]

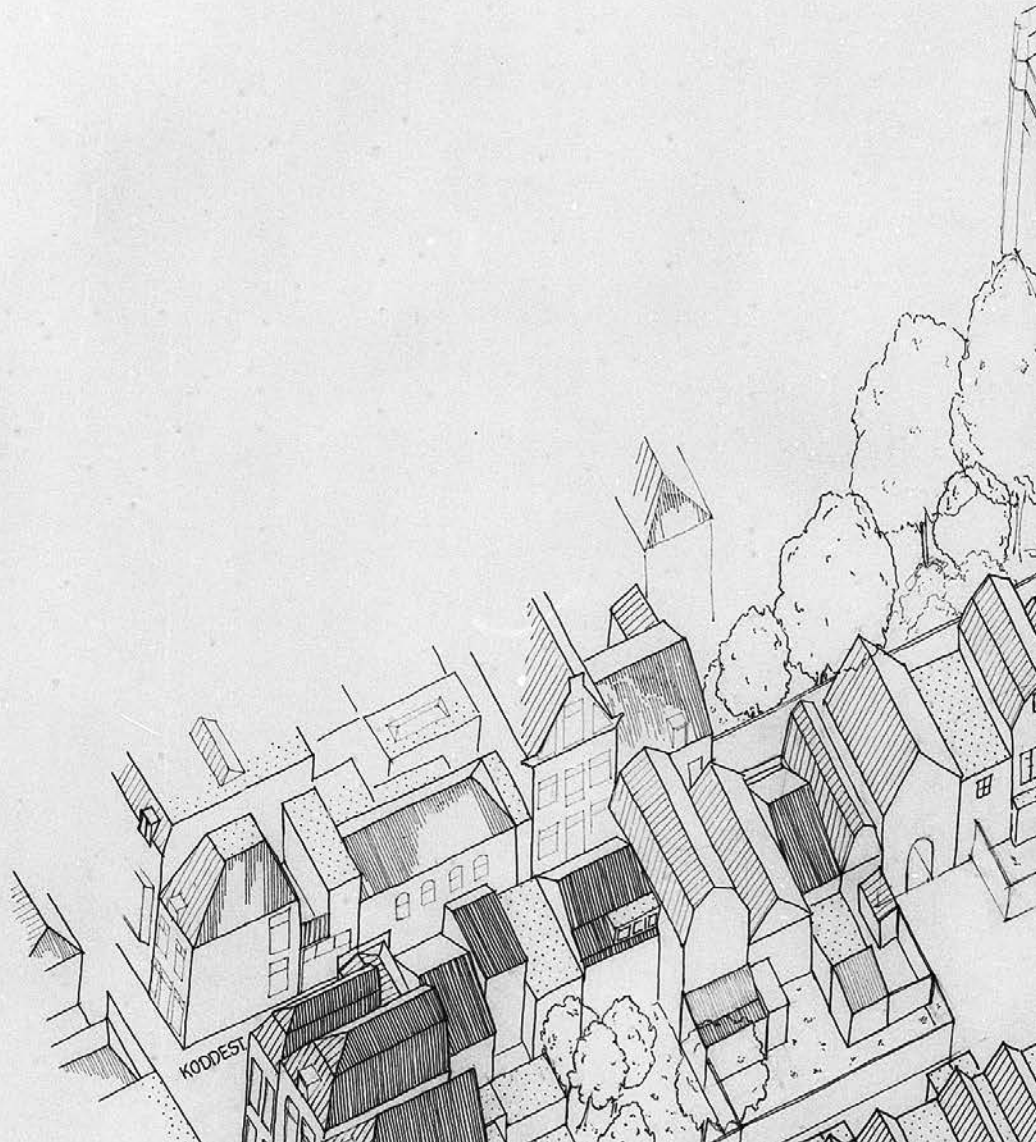
Richtlijn IX - inrichting gemeentelijke administratie

[richtlijnen voor boekhouding]

In de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw worden ten behoeve van de stadsvernieuwing een groot aantal subsidieregelingen in- of bijgesteld. De belangrijkste zijn:

- a. Sloop van (verspreid liggende) krotten: Beschikking Geldelijke Steun Afbraak Krotten (1972). Deze regeling is in 1980 ingetrokken, omdat er inmiddels diverse andere instrumenten waren om de krotafbraak uit te voeren.
- b. Reconstructie en sanering: Besluit Bijdragen Reconstructie- en Saneringsplannen (1969) (= de '80%-regeling').
- c. Grondkosten: Lokatiesubsidie (1975); de lokatiesubsidie is een bijdrage waardoor te hoge grondkosten kunnen worden teruggebracht tot het niveau dat in de uitbreidingsgebieden in de regio gebruikelijk is.
- d. Stichtingskosten van woningen: Beschikking Geldelijke Steun Huurwoningen (1975); bouwkosten die in de stadsvernieuwing vaak door moeilijke bereikbaarheid, weinig ruimte op de bouwplaats e.d. hoger zijn dan normaal, kunnen op de stichtingskosten in mindering worden gebracht. Extra subsidies worden verstrekt voor de bouw van zgn. 'goede en goedkope' woningen (1974) en voor experimentele woningbouw (1977). Voor wat betreft de eigen woningen was de Beschikking Geldelijke Steun Eigen Woning (1979) belangrijk, die ook gelde voor stadsvernieuwingsgebieden.
- e. Woningverbetering: tot aan 1977 waren voor de verbetering van particuliere woningen de volgende regelingen van kracht: de Beschikking Geldelijke Steun Verbetering Woningen en Woonbuurten (de zgn. 'klusjesregeling - 1953) en de Beschikking Geldelijke Steun Rehabilitatie (voor meer ingrijpende verbeteringen - 1972). Vanaf 1977 geldt de Beschikking Geldelijke Steun Verbetering van Particuliere Woningen. Hieronder vallen ook bijdragen voor verbeteringen voor een kortere periode (tijdelijke instandhouding), voor tijdelijke huisvesting in verband met verbetering van woningen, alsmede een co-productie van de Ministeries van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk voor het behouden van het historisch karakter van woningen met een waarde als monument. Voor de verbetering van woningen van woningcorporaties en gemeenten werden bijdragen verstrekt op basis van de Woningwet c.q. de Beschikking Geldelijke Steun voor het verbeteren van Complexen Woningen van toegelaten instellingen en gemeenten (1974).
- f. Onderhoud van woningen: aparte subsidieregelingen voor woningonderhoud zijn er niet. Via o.a. de Beschikking Geldelijke Steun Huurwoningen (1975) zijn onderhoudskosten in het kader van een woningverbeteringsplan subsidiabel.
- g. Herinrichting van woningen en tijdelijke huisvesting: voor de kosten die voortvloeien uit een verhuizing of het opnieuw inrichten van een woning zijn in 1975 en 1976 een tweetal subsidies ontworpen. Voor tijdelijke huisvesting in verband met verbeteringswerkzaamheden geldt een tegemoetkomingsregeling.
- h. individuele huursubsidie (1976) en Huurgewenningsbijdrage (1977): de huren van woningen zijn vaak te hoog voor huurders in vergelijking met hun inkomen. Deze huurders komen in aanmerking voor een individuele huursubsidie. Om minder draagkrachtige huurders aan een plotseling gestegen huur te laten wennen, is de Huurgewenningsbijdrage ingesteld.
- i. Warmte-isolatie: Beschikking Geldelijke Steun Warmte-Isolatie (1974).
- j. Verbetering en herindeling van aangewezen stadsvernieuwingsgebieden: Beschikking Geldelijke Steun Stadsvernieuwing (1977) (= Interim-Saldoregeling; afgekort als 'ISR-regeling'). De opzet van deze regeling is om gemeenten steun te geven voor verbeterings-(behoud en herstel) en herindelingsplannen (reconstructie en sanering). Het is de bedoeling dat daartoe diverse subsidies, vanuit een aantal departementen gecoördineerd, centraal uitgekeerd worden. De regeling is van toepassing op een beperkt aantal aangewezen stadsvernieuwingsgebieden, binnen een beperkt aantal steden. De vier grootste Nederlandse steden maken deel uit van de 14 als 'ISR-gemeente' aangewezen steden.
- k. Midden- en Kleinbedrijf in stadsvernieuwingsgebieden: de vorige subsidieregelingen komen allemaal uit de koker van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (VRO). In 1978 is een steunregeling van het Departement van Economische Zaken van kracht geworden, voor bedrijven die geconfronteerd worden met stadsvernieuwing in aangewezen stadsvernieuwingsgebieden (dit zijn dezelfde gebieden als die waarvoor de ISR-regeling geldt). Sinds kort geldt ter vervanging van de Beschikking Steun Bedrijven Stadsvernieuwing van 1978 de Kaderregeling Steun Bedrijven Stadsvernieuwing. Deze regeling geldt voor de 14 ISR-gemeenten en richt zich op steun aan individuele kleine ondernemingen. De regeling heeft een gedecentraliseerd karakter.

- Steunverlening is mogelijk voor ondernemers die hun bedrijf willen voortzetten, binnen of naar buiten het stadsvernieuwingsgebied willen verplaatsen, of hun bedrijf willen beëindigen. De oorspronkelijke Beschikking uit 1978 kent steunmaatregelen als overbruggingssteun, bijdragen in de kosten van verbouwing, in de kosten van herinrichting, in de huisvestingskosten, in verhuiskosten en bedrijfsbeëindigingshulp. De grote gemeenten kunnen ook bij het Ministerie van Economische Zaken een beroep doen op subsidies ten behoeve van projecten tot herhuisvesting van ambachtelijke bedrijven in stadsvernieuwingsgebieden. Voor groepen van ondernemers gelden een tweetal subsidieregelingen Modernisering Winkelconcentraties (uit 1977 en 1978). Deze regelingen zijn vooral gericht op goedgekeurde ISR-gebieden. Een nieuwe regeling met een uitgebreider werkingsgebied is in voorbereiding. Ook maakt de Nota over de Stads- en Dorpsvernieuwing melding van begrotingsposten ten behoeve van een proefprogramma milieuhinderlijke bedrijven in de woonomgeving ten laste van Volksgezondheid en Milieuhygiëne.
- l. Verbetering van de woonomgeving: hiervoor gelden verschillende subsidieregelingen van een aantal departementen (o.a. VRO en het Ministerie van Verkeer en Waterstaat). Ze betreffen bijvoorbeeld verbetering van straatprofielen, parkeermogelijkheden voor buurtbewoners, experimenten die de verkeersveiligheid voorvoetgangers en fietsers vergroten, speelplaatsen, groenvoorzieningen, etc. Vooral het parkeren kan een belangrijke bottleneck vormen. Voor ISR-gebieden en plannen voor woningen in hoge dichtheden, gelden aparte interim-subsidie-regelingen. De kosten zijn aan een plafond gebonden (f 16.000,- l en er geldt een bewonersbijdrage (1980:f 32,50 per maand).
 - m. Openbare Werken, die nodig zijn voor vlotte afwerking van het wegverkeer en openbaar vervoer in en om steden: Beschikking Bijdragen voor Voorzieningen ten behoeve van het Wegverkeer en het Openbaar Vervoer in en om de Steden (1976).
 - n. Opbouwwerk in oude wijken: Rijkssubsidieregeling Samenlevingsopbouw van CRM. Per 1979 is deze regeling ingepast in de Rijksbijdrageregeling Sociaal-Cultureel Werk.
 - o. Wijkgezondheidscentra: stimuleringsubsidies van het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne (VoMil) en CRM.
 - p. Onderwijs in oude stadswijken: het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen subsidieert alleen als ook andere Ministeries maatregelen nemen om achteruitgang in een wijk tot staan te brengen (bijvoorbeeld voor boventallige leerkrachten, het opknappen of vervangen van een oud schoolgebouw, ook voor multifunctioneel gebruik).
 - q. Welzijnsvoorzieningen: dit beleid is vooral gekoppeld aan de ISR (zie j.) en het Bijzonder Regionaal Welzijnsbeleid. Hieronder vallen sociaal-culturele, speel- en groenvoorzieningen en sportaccommodaties. Daarnaast gelden de 'normale' CRM-subsidie- en bijdrageregelingen.
 - r. Bijdrageregeling kostbare rioleringswerken: in de aanlooperperiode voorafgaande aan deze in 1979 ingestelde Bijdrageregeling is een deel van de kosten van rioleringswerken in aangewezen stadsvernieuwingsgebieden via de Interim-Saldoregeling opgevangen. Ook geldt er een Verfijningsregeling Rioleringswerken bij de bepaling van de algemene uitkeringen uit het Gemeentefonds.
 - s. Interim-regeling geluidwering van woningen langs wegen: op grond van deze regeling kunnen stadsvernieuwingsbouw of renovatie een bijdrage krijgen.
 - t. Voorbereidingskosten stadsvernieuwing: voordat de plannen er zijn, moeten gemeenten tal van voorbereidingen treffen. Een aantal elementen van deze voorbereidingskosten worden gesubsidieerd.

De Interim Saldoregeling was de eerste grootschalige en experimentele stadsvernieuwing in de periode 1977-1985. Veertien gemeenten kregen financiële rijkssteun voor de aanpak van hun verwaarloosde, historische binnensteden en 19de-eeuwse woonwijken. De werkwijze was integraal, fysiek en sociaal, met inspraak van bewoners en gericht op behoud van de bestaande stad. Honderd stadsvernieuwingplannen geven inzicht in de problematiek en aanpak. De herwaardering van de stad toen, biedt inspiratie voor omgang met de stad nu. Dit onderzoek vond plaats als onderdeel van de Verkenning Post 65.

